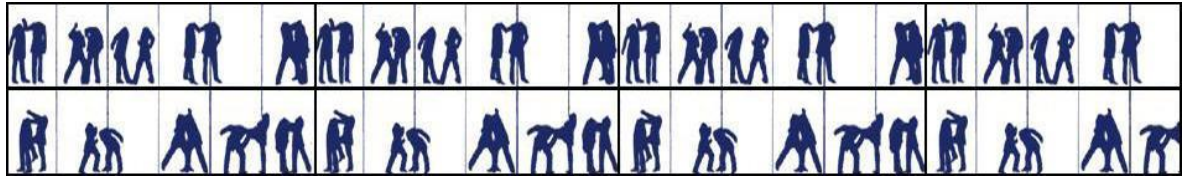

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
Π.Μ.Σ. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Διπλωματική Εργασία

με θέμα:

«Νεοφιλελεύθερος λόγος και θεωρίες της δημοκρατίας»

Τριμελής Επιτροπή:

Λελεδάκης Κανάκης (Επιβλέπων)

Λιαλιούτη Τζένη

Ριζάς Σωτήρης

Όνοματεπώνυμο Φοιτητή : Γεώργιος Σγούρος

ΑΘΗΝΑ

Ιούνιος 2023

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

❖	Περίληψη.....	3
❖	Abstract.....	4
❖	Εισαγωγή.....	6
❖	Πρώτο Μέρος	8
❖	1.1.Σημασία του θέματος	8
❖	1.2. Η ιστορική και θεωρητική απαρχή του νεοφιλελευθερισμού.....	15
❖	1.3.Βασικές συνιστώσες του νεοφιλελεύθερου λόγου.....	20
❖	1.4. Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία.....	27
❖	1.5. Η ηγεμονία του νεοφιλελεύθερου λόγου.....	33
❖	1.6. Οι αντιφάσεις του νεωτερικού υποκειμένου	37
❖	1.7. Η κατασκευή του νεοφιλελεύθερου υποκειμένου	45
❖	Δεύτερο Μέρος	59
❖	2.1. Ο νεοφιλελευθερισμός και η δημοκρατία.....	59
❖	2.2. Η κριτική θεώρηση του Νεοφιλελευθερισμού από τον David Harvey.....	61
❖	2.3. Η έννοια της μεταδημοκρατίας στον Colin Crouch.....	68
❖	2.4. Η κριτική στον Νεοφιλελευθερισμό από την Wendy Brown.....	72
❖	2.5. Το δημοκρατικό παράδοξο της Chantal Mouffe	75
❖	2.6. Η θεωρία του προοδευτικού νεοφιλελευθερισμού της Nancy Fraser	78
❖	2.7. Νεοφιλελευθερισμός και Δημοκρατία, δρόμοι ασύμβατοι	80
❖	Συμπεράσματα	88
❖	Βιβλιογραφία.....	97

Περίληψη

Η παρούσα διατριβή εξετάζει κριτικά τη σχέση μεταξύ του νεοφιλελεύθερου λόγου και της δημοκρατίας. Αρχικά, παρέχει έναν σαφή ορισμό του νεοφιλελεύθερου λόγου και τονίζει τη σημασία της μελέτης αυτού του θέματος. Εξετάζεται η έννοια της δημοκρατίας, συμπεριλαμβανομένης της ιστορικής της εξέλιξης, των βασικών αρχών της και της σημασίας της στη σύγχρονη κοινωνία. Εμβαθύνει στο ιστορικό υπόβαθρο του νεοφιλελευθερισμού, ανιχνεύοντας τις απαρχές και την εξέλιξή του, θέτοντας τις βάσεις για την κατανόηση των επιπτώσεών του στην κοινωνία. Διερευνά τον τρόπο με τον οποίο ο νεοφιλελεύθερος λόγος διαμορφώνει την κοινωνία, εστιάζοντας στην έμφαση στον ατομικισμό και την αποτελεσματικότητα της αγοράς αναλύοντας την επιρροή τους στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές, αποκαλύπτοντας την ευθυγράμμισή τους με τη νεοφιλελεύθερη ατζέντα και τις επιπτώσεις τους στην κοινωνική συνοχή, την ανισότητα και τη δημόσια σφαίρα. Η δημιουργία νέων μορφών υποκειμενικότητας διερευνάται, υπογραμμίζοντας την επίδραση της κοινωνικής κατασκευής, της τεχνολογικής διαμεσολάβησης, του καταναλωτισμού, της παγκοσμιοποίησης, του φύλου, της σεξουαλικότητας, της αντίστασης και των ηθικών προβληματισμών. Αξιολογεί κριτικά την προβληματική σχέση μεταξύ νεοφιλελευθερισμού και δημοκρατίας. Εξετάζει τη στενή αντίληψη του νεοφιλελευθερισμού για την ιδιότητα του πολίτη, τον αντίκτυπο του ορθολογισμού της αγοράς στην ιδιότητα του πολίτη, την αποδέσμευση από την πολιτική, την ανισότητα, τον αποκλεισμό και τη διάβρωση της δημόσιας σφαίρας μέσω της ιδιωτικοποίησης. Αναλύονται επίσης, η αποδυνάμωση των δημόσιων θεσμών, η διάβρωση της αυτονομίας τους, η επιρροή της λογικής της αγοράς, η πολιτική παρέμβαση και οι επιπτώσεις τους στη δημοκρατία και τη λογοδοσία. Διερευνά τον τρόπο με τον οποίο ο νεοφιλελευθερισμός συμβάλλει στις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες, όπως η συγκέντρωση του πλούτου, η επισφαλής εργασία, η άνιση πρόσβαση στις υπηρεσίες, η οικονομική αστάθεια και η άνιση ανάπτυξη. Επιπλέον, διερευνά το ρόλο του νεοφιλελεύθερου λόγου στη διαμόρφωση της κοινωνίας και των ανθρώπινων υποκειμένων. Ενσωματώνει τη θεωρία της Chantal Mouffe για την κατανόηση των πολιτικών διαστάσεων του νεοφιλελευθερισμού. Εξετάζονται οι κριτικές του νεοφιλελεύθερου λόγου από μελετητές όπως ο David Harvey, η Nancy Fraser και η Wendy Brown, αναδεικνύοντας τις προοπτικές τους σχετικά με τον αντίκτυπο του νεοφιλελευθερισμού στην κοινωνία και τη δημοκρατία. Στη διατριβή τονίζεται η ανάγκη επανεξέτασης της σχέσης μεταξύ νεοφιλελευθερισμού και δημοκρατίας. Αντιμετωπίζονται οι επικρίσεις για τις

επιπτώσεις του νεοφιλελευθερισμού στη δημοκρατία και προτείνεται ο επαναπροσδιορισμός της δημοκρατίας στη νεοφιλελεύθερη εποχή. Παρουσιάζονται πιθανές λύσεις για τις προκλήσεις που θέτει ο νεοφιλελευθερισμός, όπως η ενίσχυση της κοινωνικής πρόνοιας, των εργασιακών δικαιωμάτων, της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας, η προώθηση της δημοκρατικής συμμετοχής, η αναθεώρηση των οικονομικών προτύπων και η μεταρρύθμιση των διεθνών θεσμών. Συμπερασματικά, καλεί σε κριτικό προβληματισμό σχετικά με τη σχέση μεταξύ του νεοφιλελεύθερου λόγου και της δημοκρατίας. Επισημαίνει την ανάγκη αντιμετώπισης των προκλήσεων που θέτει ο νεοφιλελευθερισμός μέσω εναλλακτικών προσεγγίσεων που δίνουν προτεραιότητα στην κοινωνική ευημερία, τη δημοκρατική συμμετοχή, τη βιωσιμότητα και την οικονομική δικαιοσύνη. Επαναπροσδιορίζοντας και διεκδικώντας τη δημοκρατία απέναντι στον νεοφιλελευθερισμό, οι κοινωνίες μπορούν να αγωνιστούν για ένα πιο περιεκτικό, δίκαιο και δημοκρατικό μέλλον.

Abstract

The present thesis critically examines the relationship between neoliberal discourse (or views) and democracy. It begins by providing a clear definition of neoliberal discourse and emphasizes the importance of studying this topic. The concept of democracy is examined, including its historical evolution, its basic principles, and its significance in modern society. The thesis delves into the historical background of neoliberalism, tracing its origins and development, setting the foundations for comprehending its implications on society. It investigates the way neoliberal discourse shapes society, focusing on the emphasis, on individualism and on market efficiency. Furthermore, it analyzes the influence of individualism as well as the market's efficiency on neoliberal policies, revealing their alignment with the neoliberal agenda and their implications on social cohesion, inequality, and the public sphere. In addition, the creation of new forms of subjectivity is explored, highlighting the impact of social construction, technological mediation, consumerism, globalization, gender, sexuality, resistance, and moral speculations. The thesis critically evaluates the problematic relationship between neoliberalism and democracy. It examines neoliberalism's narrow conception in reference to the citizenship, the impact of market rationality on citizenship, the disengagement from politics, inequality, exclusion, and the pervasion of the public sphere through privatization. The weakening of public institutions, including the pervasion of their autonomy, the influence of market logic, the political

intervention, and the consequences for democracy and accountability are also analyzed. The thesis investigates how neoliberalism contributes to socio-economic inequalities, such as wealth concentration, risky labor, unequal access to services, economic instability, and unequal development. Furthermore, the thesis looks into the role of neoliberal discourse in shaping society and human subjects. It incorporates Chantal Mouffe's theory regarding the understanding of the political dimensions of neoliberalism. The reviews of neoliberal discourses of the scholars David Harvey, Nancy Fraser, and Wendy Brown are examined, pinpointing their perspectives on neoliberalism's impact on society and democracy. The necessity to reevaluate the relationship between neoliberalism and democracy, is emphasized in the thesis. It addresses criticisms of neoliberalism's impact on democracy and proposes redefining democracy in the neoliberal era. Possible solutions to the challenges posed by neoliberalism are presented, including strengthening of social welfare, labor rights, environmental sustainability, promotion of democratic participation, revision of economic paradigms, and reformation of international institutions. In conclusion, the thesis calls for critical reflection on the relationship between neoliberal discourse and democracy. It underlines the need to address the challenges posed by neoliberalism through alternative approaches that prioritize social welfare, democratic participation, sustainability and economic justice. By redefining and claiming democracy against neoliberalism, societies can strive for a more inclusive, equitable, and democratic future.

Εισαγωγή

Ο νεοφιλελευθερισμός είναι μια έννοια που έχει συγκεντρώσει σημαντική προσοχή στους ακαδημαϊκούς και πολιτικούς διαλόγους. Ο ορισμός του, ωστόσο, παραμένει αμφισβητούμενος, αντανακλώντας τις διαφορετικές προοπτικές και ερμηνείες που περιβάλλουν αυτή την ιδεολογία.

Σύμφωνα με τον David Harvey, ο νεοφιλελευθερισμός μπορεί να οριστεί ως «μια θεωρία πολιτικών οικονομικών πρακτικών που προτείνει ότι η ανθρώπινη ευημερία μπορεί να προωθηθεί καλύτερα με την απελευθέρωση των ατομικών επιχειρηματικών ελευθεριών και δεξιοτήτων μέσα σε ένα θεσμικό πλαίσιο που χαρακτηρίζεται από ισχυρά δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας, ελεύθερες αγορές και ελεύθερο εμπόριο»¹. Ο ορισμός αυτός αναδεικνύει τις κεντρικές αρχές του νεοφιλελευθερισμού, τονίζοντας την έμφαση που δίνει στην απορρύθμιση, την ιδιωτικοποίηση και τις πολιτικές προσανατολισμένες στην αγορά.

Ο Michel Foucault, προσφέρει μια ξεχωριστή προοπτική για τον νεοφιλελευθερισμό. Υποστηρίζει ότι ο νεοφιλελευθερισμός ξεπερνά το να είναι απλώς ένα οικονομικό δόγμα και επεκτείνεται σε ένα ευρύτερο σύνολο αρχών διακυβέρνησης. Ο Foucault υποστηρίζει ότι ο νεοφιλελευθερισμός δίνει έμφαση στη διακυβέρνηση των ατόμων μέσω τεχνικών αυτοπειθαρχίας και αυτοκυβέρνησης, προωθώντας την ιδέα μιας αυτορυθμιζόμενης αγοράς και ενισχύοντας τις επιχειρηματικές υποκειμενικότητες². Κατά την άποψη αυτή, ο νεοφιλελευθερισμός περιλαμβάνει όχι μόνο οικονομικές πολιτικές αλλά και ένα ήθος που διαπερνά διάφορες πτυχές της κοινωνίας.

Ενώ ο νεοφιλελευθερισμός έχει χαιρετιστεί ως μέσο για την επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας, έχει επίσης αντιμετωπίσει κριτική από διάφορες πλευρές. Η Wendy Brown, υποστηρίζει ότι ο νεοφιλελευθερισμός υπονομεύει τη δημοκρατία, καθώς υποβιβάζει τους πολίτες σε καταναλωτές και προωθεί τον ορθολογισμό της αγοράς έναντι της δημόσιας διαβούλευσης. Υποστηρίζει ότι αυτή η αγοροκεντρική προσέγγιση διαβρώνει τα δημόσια αγαθά και προάγει μια κουλτούρα ατομικισμού, επιδεινώνοντας τις κοινωνικές ανισότητες.

---

¹ Harvey, D. (2005), *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, σελ. 26.

² Foucault, M. (2008), *The Birth of Biopolitics: Michel Foucault's Lecture at the Collège de France on Neo-Liberal Governmentality*, Palgrave Macmillan, σελ. 55.

Μια άλλη εξέχουσα επικριτής, η Naomi Klein, υποστηρίζει ότι ο νεοφιλελευθερισμός επιδεινώνει την παγκόσμια κλιματική κρίση. Υποστηρίζει ότι η νεοφιλελεύθερη έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη και στις απεριόριστες δυνάμεις της αγοράς διαιωνίζει την περιβαλλοντική υποβάθμιση και παρεμποδίζει τις προσπάθειες για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής³. Η κριτική αυτή αναδεικνύει τις εντάσεις μεταξύ της ιεράρχησης των οικονομικών συμφερόντων από τον νεοφιλελευθερισμό και του επείγοντος χαρακτήρα της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας.

Ο αντίκτυπος του νεοφιλελευθερισμού εκτείνεται πολύ πέρα από τα μεμονωμένα έθνη, επηρεάζοντας την παγκόσμια διακυβέρνηση και τις διεθνείς σχέσεις. Ο David Held, περιγράφει τον νεοφιλελευθερισμό ως μια μορφή παγκόσμιας διακυβέρνησης που δίνει έμφαση σε πολιτικές προσανατολισμένες στην αγορά, στην απορρύθμιση και στη διεθνή οικονομική ολοκλήρωση⁴. Υποστηρίζει ότι ο νεοφιλελευθερισμός έχει αναδιαμορφώσει τη σχέση μεταξύ κρατών, αγορών και πολιτών, οδηγώντας στην εμφάνιση υπερεθνικών θεσμών και στην παγκόσμια οικονομική αλληλεξάρτηση.

Επιπλέον, μελετητές όπως ο Ha-Joon Chang υποστηρίζουν ότι οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές, ιδίως αυτές που επιβλήθηκαν στις αναπτυσσόμενες χώρες μέσω των προγραμμάτων διαρθρωτικής προσαρμογής, έχουν επιδεινώσει τις ανισότητες και έχουν εμποδίσει την οικονομική ανάπτυξη⁵. Η προοπτική αυτή αναδεικνύει την άνιση κατανομή της εξουσίας και των πόρων στο νεοφιλελεύθερο πλαίσιο, οδηγώντας σε άνισα αποτελέσματα μεταξύ χωρών και περιφερειών.

Συνολικά, ο ορισμός του λόγου του νεοφιλελευθερισμού περιλαμβάνει μια σειρά από προοπτικές που αντανακλούν την πολυδιάστατη φύση του. Από την έμφαση του Harvey στις πολιτικές προσανατολισμένες στην αγορά έως τη διερεύνηση των νεοφιλελεύθερων τεχνικών διακυβέρνησης από τον Foucault, είναι προφανές ότι ο νεοφιλελευθερισμός επεκτείνεται πέρα από την οικονομία και επηρεάζει διάφορες πτυχές της κοινωνίας. Οι κριτικές που διατυπώνονται από τους Brown και Klein

---

³ Klein, N. (2014), *This Changes Everything: Capitalism vs. the Climate*, Simon & Schuster, σελ. 64.

⁴ Held, D. (1999), *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*, Stanford University Press, σελ. 122.

⁵ Chang, H. J. (2002), *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*, Anthem Press, σελ. 47.

ρίχουν φως στις εντάσεις και τις αντιφάσεις στο εσωτερικό του νεοφιλελευθερισμού, ενώ οι παγκόσμιες διαστάσεις που περιγράφονται από τους Held και Chang υπογραμμίζουν τον αντίκτυπό του στις διεθνείς σχέσεις και την ανάπτυξη. Η κατανόηση της πολυπλοκότητας και των επιπτώσεων του νεοφιλελευθερισμού είναι απαραίτητη για την κατανόηση της δυναμικής των σύγχρονων πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συστημάτων.

Πρώτο Μέρος

1.1. Σημασία του θέματος

Αν και η κρίση υπερσυσσώρευσης του 2008 και τα επακόλουθά της έδειξαν τα όρια του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού, της παγκοσμιοποίησης και το αδιέξοδο του νεοφιλελευθερισμού ως συνεκτικό οικονομικό και πολιτικό πρόγραμμα, ο νεοφιλελευθερισμός ως λόγος, ορθολογικότητα και μορφή διακυβέρνησης του σύγχρονου κόσμου στη βάση της νόρμας του ανταγωνισμού και της αποτελεσματικότητας, μοιάζει να βρίσκεται ακόμα παντού, αν όχι να ενδυναμώνεται από την κρίση που προκάλεσε. Η πρακτική εφαρμογή της οικονομικής-πολιτικής θεωρίας της απελευθέρωσης της αγοράς έχει καταστεί η κυρίαρχη ιδεολογική ορθολογικότητα της παγκοσμιοποίησης και της σύγχρονης αναμόρφωσης του κράτους. Αυτό που ξεκίνησε ως ένα περίπου περιθωριακό πνευματικό κίνημα και έγινε επιθετική εφαρμοσμένη πολιτική από τον Reagan και την Thatcher κατά τη δεκαετία του 1980 προτού αποκτήσει μια περισσότερο τεχνοκρατική μορφή με την «συναίνεση της Ουάσιγκτον» τη δεκαετία του 1990, παρείχε ένα λειτουργικό πλαίσιο και ένα ιδεολογικό οπλοστάσιο της ανταγωνιστικής παγκοσμιοποίησης, καθώς αποτέλεσε το υπόστρωμα εφαρμογής προγραμμάτων αναδόμησης και ανακατάταξης μιας μεγάλης κλίμακας οικονομικών και πολιτικών περιεχομένων σε τοπικό αλλά και παγκόσμιο επίπεδο. Στην πραγματικότητα, ο παγκόσμιος προσηλυτισμός στις αξίες της ελεύθερης αγοράς, της ευέλικτης εργασίας και του ενεργού ατομικισμού έχει γίνει κοινός τόπος στις κυρίαρχες σύγχρονες πολιτικές και κοινωνικές αναλύσεις, ώστε η απόκλιση από τον θεσπισμένο κανόνα που διαμορφώνεται στα πλαίσια του νεοφιλελεύθερου λόγου να θεωρείται κάποιου είδους ανορθολογική ρητορεία που προσιδιάζει σε προνεωτερικούς μύθους και αντιβαίνει στη φυσική και ορθολογική τάξη του κόσμου, η οποία έχει οριστεί τελεσίδικα από τον Νέο Λόγο του Κόσμου, όπως πολύ εύστοχα χαρακτηρίζεται ο νεοφιλελεύθερος λόγος από τους Dardot-Laval.

Η νέα θρησκεία του νεοφιλελευθερισμού συνδυάζει μια αφοσίωση στην απελευθέρωση και την επέκταση των αγορών και της λογικής της ανταγωνιστικότητας σε κάθε πτυχή του ανθρώπινου βίου με μια προφανή αντιπάθεια σε κάθε είδους πολιτικές-κοινωνικές στρατηγικές που επιχειρούν να αμβλύνουν τις ανισότητες που προκαλεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και διανομής του κοινωνικού προϊόντος. Η θέσπιση και η επέκταση των δυνάμεων του ανταγωνισμού σε όλες τις εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου συνδυάζεται με επιθετικές μορφές μείωσης του κοινωνικού κράτους, οικονομικής λιτότητας για την πλειονότητα του παγκόσμιου πληθυσμού και περικοπής των δημόσιων δαπανών και υπηρεσιών. Είναι αξιοσημείωτο ότι αν και ο νεοφιλελευθερισμός ορίζεται ως αντικρατιστικός στο θεωρητικό επίπεδο, οι νεοφιλελεύθεροι δεν διστάζουν να χρησιμοποιήσουν τη δύναμη του κράτους για προωθήσουν τους στόχους τους ή ακόμα και να συμβαδίσουν με αντιδημοκρατικά και ανελεύθερα καθεστώτα που ασπάζονται τον νεοφιλελεύθερο οικονομισμό. Τέσσερις δεκαετίες μετά από την αλαζονική διακήρυξη της Margaret Thatcher ότι δεν υπάρχει εναλλακτική στο νεοφιλελεύθερο όραμα της απελευθερωμένης οικονομίας και του ελάχιστου κράτους, η παγκόσμια ηγεμονία της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής νεοφιλελεύθερης ορθολογικότητας καθώς και της διαμόρφωσης των ανθρώπινων υποκειμένων εντός του πλαισίου που ορίζεται από τον νεοφιλελεύθερο λόγο καταδεικνύει, δυστυχώς, την επικράτηση της συγκεκριμένης αποστροφής ως κοινή λογική που επιχειρεί να καταστεί αδιαπραγμάτευτη πραγματικότητα.

Όπως η ρητορική της παγκοσμιοποίησης με την οποία συμβαδίζει, ο νεοφιλελεύθερος λόγος έχει καταστεί αληθοφανής και πειστικός γιατί παρουσιάζει την διαμόρφωση του κόσμου από τους νόμους της αγοράς και του αέναου ανταγωνισμού όλων εναντίον όλων ως μια φυσική κατάσταση, θυμίζοντας έντονα την προκοινωνική κατάσταση που περιγράφει ο Τόμας Χομπς. Ο νεοφιλελεύθερος λόγος σε συνάρτηση με τον λόγο που συνοδεύει την οικονομική παγκοσμιοποίηση, αν και είναι σχεδόν απολύτως ανεπαρκής για την εμπειριστατωμένη ανάλυση της σύνθετης κοινωνικής πραγματικότητας, διακρίνεται για την ικανότητά του να διαμορφώνει την πραγματικότητα σαν την εικόνα του, λειτουργώντας ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία. Ο νεοφιλελεύθερος λόγος καθίσταται ηγεμονικός λόγω της ικανότητάς του να διαμορφώνει την πρόσληψη της πραγματικότητας μέσω της απόλυτης ευθυγράμμισής του με το οικονομικό-πολιτικό αφήγημα που ασπάζονται και διαχέουν στο ευρύτερο

κοινωνικό σύνολο οι πάσης φύσεως ελίτ προκειμένου να εδραιώσουν σε συμβολικό και ιδεολογικό επίπεδο τη νομιμότητα της κυριαρχίας τους.

Ο νεοφιλελευθερισμός δεν είναι απλώς μια οικονομική πολιτική, αλλά ένα ολόκληρο σύστημα λογικής που οργανώνει κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι κάθε άτομο δρα ή οφείλει να δρα αποκλειστικά με οικονομικά κριτήρια. Η πρακτική εφαρμογή του νεοφιλελευθερισμού αποσκοπεί στο να ανακατασκευάσει το σύνολο της κοινωνικής σφαίρας, τις κοινωνικές σχέσεις και το άτομο εντός ενός πλαισίου αγοράς και στην πορεία του ανακατασκευάζει τόσο την πολιτική ζωή και το κράτος όσο και τη δημοκρατία. Η ιστορία έχει καταδείξει ότι κάθε σύστημα οργάνωσης της κοινωνίας σε ολότητα, ικανή να συντηρείται και να αναπαράγεται με επιτυχία, χρειάζεται ένα πλαίσιο θεσμών και κανόνων όπως οι νόμοι, το σύνταγμα, η παράδοση, τα έθιμα κλπ., προκειμένου να ρυθμίσουν την πολιτική, οικονομική και πολιτική συμβίωση καθώς και την ατομική και συλλογική δράση. Το πλαίσιο θεσμών-κανόνων συντηρείται από έναν μηχανισμό επιβολής, επιτήρησης και αναπροσαρμογής των κανόνων (κοινοβούλιο, κυβέρνηση, γραφειοκρατία, στρατός, δικαστήρια, αστυνομία). Παράλληλα και προκειμένου να εξασφαλίζεται η ομαλή λειτουργία και η αναπαραγωγή του συστήματος απαιτείται και η διαμόρφωση μιας επικρατούσας ιδεολογίας, ένα πλέγμα ιδεών, αξιών, ισχυρισμών και επιχειρημάτων που αποσκοπεί στην ηθική δικαιολόγηση και την πολιτική και οικονομική νομιμοποίηση του συγκεκριμένου συστήματος παραγωγής, διανομής, οργάνωσης και λειτουργίας της κοινωνίας, καθώς η σημαντικότερη πτυχή της κυρίαρχης ιδεολογίας δεν είναι η επινόηση και η διαμόρφωσή της αλλά ο μηχανισμός εσωτερίκευσης στο μυαλό των υποκειμένων ώστε όχι απλά να γίνεται αποδεκτή αλλά και να παρακινεί σε δράση εντός των πλαισίων που η ίδια καθορίζει. Οι σχετικές ιδέες που παράγονται εντός του κυρίαρχου ιδεολογικού πλαισίου δεν διαποτίζουν μόνο τους ανθρώπους αλλά διαμορφώνουν και τις θεωρίες που επιχειρούν να ερμηνεύσουν τα κοινωνικά γεγονότα. Παράγουν, με φουκωϊκή ορολογία, ένα καθεστώς γνώσης και αλήθειας, μια ηγεμονική δόξα, που επιχειρεί να κυριαρχήσει στη συμβολοποίηση του κοινωνικού κόσμου και να αναπαράγει τις εξουσιαστικές δομές εντός των οποίων εκφέρεται.

Η ανάλυση του πολιτικού φαινομένου που ονομάζεται νεοφιλελευθερισμός δεν πρέπει να εγκλωβίζεται στις εκάστοτε τοπικές και μεταβατικές εκφάνσεις του, σαν να αποτελούν αυτές την ουσία του. Ο νεοφιλελευθερισμός, ως τρόπος διακυβέρνησης, ως πλέγμα λόγου, γνώσης και εξουσίας που στοχεύει στον μετασχηματισμό των

κοινωνικών σχέσεων και θεσμών αλλά και των ανθρώπινων υποκειμένων σύμφωνα με την κανονιστική λογική του καπιταλισμού, έχει πολλές παραλλαγές που πρέπει να ληφθούν υπόψη. Ο νεοφιλελευθερισμός είναι μια ορθολογικότητα που επικουρείται από μια ιδεολογία, μια μορφή κυβέρνησης του σύγχρονου κόσμου στη βάση της νόρμας του ανταγωνισμού και της αποτελεσματικότητας. Ο νεοφιλελευθερισμός συγκροτείται μέσα από τη δημιουργία θεσμών, μέσα από το ίδιο το σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος που οφείλει να είναι τόσο ισχυρό όσο απαιτείται για την εγχάραξη στις κοινωνίες της κυρίαρχης ορθολογικότητας, ενός νέου και αναντίρρητου Λόγου του κόσμου που επιχειρεί να καθορίσει τον τρόπο με τον οποίο ζούμε, αισθανόμαστε και σκεφτόμαστε.

Η επικράτηση του νεοφιλελεύθερου λόγου σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής των ανθρώπινων υποκειμένων σηματοδοτεί το ουσιαστικό τέλος του δικαιοκρατικού φιλελευθερισμού και των κανονιστικών προταγμάτων του Διαφωτισμού. Κλονίζει τα νομιμοποιητικά θεμέλια της πολιτικής εξουσίας που κληροδότησε η νεωτερικότητα και αδυνατίζει τις έννοιες του κοινωνικού συμβολαίου, της γενικής βούλησης, της λαϊκής κυριαρχίας. Το προμηθεϊκό όραμα της έλευσης του λόγου στην επικράτεια της ιστορίας με την αξίωση του να διαπλάθει όλες τις εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου που καθόρισε το κοινωνικό φαντασιακό της νεωτερικότητας παραχώρησε τη θέση του στην απαίτηση της εργαλειακής οικονομικής λογικής να διασχίζει σύνορα και να κατασκευάζει κράτη, κοινωνίες και υποκείμενα με βάση τις προδιαγραφές μιας άνευ όρων και ορίων ελεύθερης αγοράς. Ο νέος κόσμος που κατασκευάζεται στα πλαίσια που καθορίζει η νεοφιλελεύθερη ορθολογικότητα παραπέμπει σε μια μορφή αμετάβλητης και αναλλοίωτης προνεωτερικής οντολογίας με την αγορά στη θέση του προνεωτερικού απόλυτου κυρίαρχου που αυτονομιμοποιείται χωρίς να λογοδοτεί, να κανοναρχείται και να εντέλλεται μέσω δημοκρατικών διαδικασιών, νοθεύοντας το δημοκρατικό κεκτημένο που θεωρείται συνυφασμένο με τη νεωτερικότητα.

Ο νεοφιλελευθερισμός ουσιαστικά ορίζει ένα συγκεκριμένο πρότυπο ζωής στις δυτικές κοινωνίες, καθώς και σε όλες τις υπόλοιπες κοινωνίες οι οποίες συντάσσονται με τον δυτικό τρόπο και υιοθετούν την αρχή της νεωτερικότητας στο πλαίσιο της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης. Ένα πρότυπο που επιτάσσει σε όλες τις ανθρώπινες υποκειμενικότητες να προσπαθούν να επιβιώσουν σε ένα περιβάλλον αέναου γενικευμένου ανταγωνισμού επιχειρήσεων και ανθρώπων-επιχειρηματιών του εαυτού τους, το οποίο προτρέπει τους λαούς να βρίσκονται σε οικονομικό πόλεμο μεταξύ τους,

υπαγορεύει κοινωνικές και διαπροσωπικές σχέσεις που ακολουθούν το μοντέλο της αγοράς, νοθεύει τη δημοκρατία καταστρατηγώντας την έννοια της λαϊκής κυριαρχίας και αναδιαμορφώνει τα υποκείμενα στο πλαίσιο μιας καθολικής λογικής που δεν περιορίζεται στην οικονομική σφαίρα, αλλά τείνει να μετατραπεί σε ολοκληρωτική, δημιουργώντας μια κοσμοθεωρία που ενσωματώνει, αφομοιώνει και διαστρέφει όλες τις διαστάσεις της ανθρώπινης ύπαρξης.

Η εξέταση του λόγου του νεοφιλελευθερισμού έχει καίρια σημασία στη σύγχρονη ακαδημαϊκή και πολιτική σφαίρα. Η πολύπλευρη φύση του νεοφιλελευθερισμού, η διάχυτη επιρροή του στα παγκόσμια κοινωνικοοικονομικά συστήματα και οι συναφείς επιπτώσεις καθιστούν αναγκαία τη διεξοδική διερεύνηση της ιδεολογίας αυτής.

Ο νεοφιλελευθερισμός λειτουργεί ως ένα πολύπλοκο σύστημα που εκτείνεται πέρα από τις οικονομικές πολιτικές, διαπερνώντας διάφορες πτυχές της κοινωνίας. Η διερεύνηση του λόγου του νεοφιλελευθερισμού επιτρέπει την αποκάλυψη κρυφών δομών εξουσίας και τον φωτισμό των τρόπων με τους οποίους οι οικονομικές πρακτικές διασταυρώνονται με πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές δυναμικές. Η Wendy Brown υποστηρίζει ότι ο νεοφιλελευθερισμός μετατρέπει τους πολίτες σε καταναλωτές, καλλιεργώντας μια κουλτούρα ατομικισμού και υπονομεύοντας τις δημοκρατικές αρχές. Με την κριτική εξέταση του νεοφιλελευθερισμού επιτυγχάνεται καλύτερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο ασκείται, κατανέμεται και νομιμοποιείται η εξουσία σε αυτό το πλαίσιο, αμφισβητώντας τελικά τον αντίκτυπό του στις κοινωνικές αξίες και τη δημοκρατική διακυβέρνηση.

Η επίδραση του νεοφιλελευθερισμού στις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες δεν μπορεί να υποτιμηθεί. Μέσω της διερεύνησης του λόγου περί νεοφιλελευθερισμού, αποκτώνται γνώσεις σχετικά με τους μηχανισμούς μέσω των οποίων οι οικονομικές πολιτικές συμβάλλουν στις ανισότητες στον πλούτο, το εισόδημα και τις ευκαιρίες. Ο Ha-Joon Chang υπογραμμίζει τις επίσημες επιπτώσεις των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, ιδίως στις αναπτυσσόμενες χώρες, όπου τα προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής έχουν επιδεινώσει τις ανισότητες και έχουν εμποδίσει την οικονομική ανάπτυξη. Η κατανόηση των αιτιών και των συνεπειών αυτών των ανισοτήτων είναι ζωτικής σημασίας για τη διαμόρφωση πολιτικών που αντιμετωπίζουν την κοινωνική

δικαιοσύνη, προωθούν τη συμμετοχικότητα και μετριάζουν τις δυσμενείς επιπτώσεις του νεοφιλελευθερισμού στις περιθωριοποιημένες κοινότητες.

Η εξέταση του λόγου του νεοφιλελευθερισμού βοηθά επίσης στην αποκάλυψη εγγενών αντιφάσεων και εντάσεων εντός της ίδιας της ιδεολογίας. Η Ναόμι Κλάιν τονίζει ότι η αδιάκοπη επιδίωξη του νεοφιλελευθερισμού για οικονομική ανάπτυξη και τις δυνάμεις της αγοράς συχνά αποβαίνει εις βάρος της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας, επιδεινώνοντας την παγκόσμια κλιματική κρίση. Με τη διερεύνηση αυτών των αντιφάσεων, γίνεται μια κριτική αξιολόγηση της βιωσιμότητας και των ηθικών επιπτώσεων των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, ενθαρρύνοντας την ανάπτυξη εναλλακτικών προσεγγίσεων που δίνουν προτεραιότητα τόσο στην οικονομική πρόοδο όσο και στην περιβαλλοντική διαχείριση. Η κατανόηση και η αντιμετώπιση αυτών των αντιφάσεων είναι ζωτικής σημασίας για τη διαμόρφωση βιώσιμων και χωρίς αποκλεισμούς κοινωνιών.

Η μελέτη του λόγου του νεοφιλελευθερισμού ακόμη δίνει τη δυνατότητα στα άτομα να οραματίζονται και να διαμορφώνουν εναλλακτικά παραδείγματα. Με την κριτική εξέταση των περιορισμών και των ελλείψεων του νεοφιλελευθερισμού, καθίσταται δυνατή η διερεύνηση εναλλακτικών οικονομικών μοντέλων που δίνουν προτεραιότητα στην κοινωνική ευημερία, την ισότητα και τη συλλογική ευημερία. Ο David Harvey υποστηρίζει ότι η κατανόηση της ιστορικής εξέλιξης και των σημερινών εκδηλώσεων του νεοφιλελευθερισμού είναι απαραίτητη για τον οραματισμό μετασχηματιστικών στρατηγικών και εναλλακτικών λύσεων. Η διερεύνηση του λόγου του νεοφιλελευθερισμού επιτρέπει την αμφισβήτηση των κυρίαρχων αφηγήσεων και τη διερεύνηση καινοτόμων κοινωνικοοικονομικών πλαισίων που προωθούν τη δικαιοσύνη, τη βιωσιμότητα και την ανθρώπινη ευημερία.

Η σε βάθος διερεύνηση του λόγου του νεοφιλελευθερισμού εφοδιάζει τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής, τους ακτιβιστές και τους μελετητές με τη γνώση και τις δεξιότητες που είναι απαραίτητες για την ενημέρωση των πολιτικών αποφάσεων και των προσπαθειών συνηγορίας. Η κατανόηση της πολυπλοκότητας και των συνεπειών του νεοφιλελευθερισμού επιτρέπει στους ενδιαφερόμενους να περιηγηθούν στις προκλήσεις και τις ευκαιρίες που παρουσιάζει αυτό το παράδειγμα, εργαζόμενοι προς την κατεύθυνση πολιτικών μεταρρυθμίσεων που αντιμετωπίζουν κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές ανησυχίες. Ενημερωμένοι από τις προοπτικές του

Michel Foucault, οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής μπορούν να αναλύσουν κριτικά τις τεχνικές αυτοπειθαρχίας και αυτοδιοίκησης που ενσωματώνονται στον νεοφιλελευθερισμό, αναζητώντας εναλλακτικές στρατηγικές διακυβέρνησης που δίνουν προτεραιότητα στη συλλογική ευημερία και τη δημοκρατική συμμετοχή.

Συνολικά, η σημασία της διερεύνησης του λόγου του νεοφιλελευθερισμού έγκειται στην κατανόηση των περίπλοκων διαστάσεων του, στην αποκάλυψη των δομών εξουσίας, στην κατανόηση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων, στην αναγνώριση των αντιφάσεων, στη διαμόρφωση εναλλακτικών παραδειγμάτων και στην ενημέρωση των προσπαθειών πολιτικής και υπεράσπισης. Μέσω της συμμετοχής σε μια κριτική διερεύνηση του νεοφιλελευθερισμού, τα άτομα μπορούν να περιηγηθούν καλύτερα στις πολυπλοκότητες της σύγχρονης κοινωνίας, να προωθήσουν τη συμμετοχικότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη.

Μία από τις βασικές αιτιάσεις της παρούσας εργασίας είναι ότι το ιδεολογικό πλαίσιο που δημιουργεί ο νεοφιλελεύθερος λόγος δεν ταυτίζεται απόλυτα με την πρακτική εφαρμογή του, καθώς είναι δύσκολο να προσδιοριστεί κατά πόσο η θεωρία καθόρισε την ιστορική πορεία του νεοφιλελευθερισμού ή αν αντίθετα η πρακτική εφαρμογή πολιτικών τροφοδότησε τη θεωρία, καθώς μεταξύ τους φαίνεται να υφίσταται μια αλληλοτροφοδοτούμενη σχέση. Ο νεοφιλελευθερισμός ως πολιτικό και θεωρητικό πλαίσιο αναπτύσσει μια διαλεκτική σχέση μεταξύ θεωρίας και πράξης που αποσκοπεί στην ανάκτηση του τμήματος της οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής και ιδεολογικής ηγεμονίας που είχε απωλέσει η κυρίαρχη καπιταλιστική τάξη μεταπολεμικά με την εμβάθυνση των δημοκρατικών διαδικασιών, την πολιτική συμμετοχή του λαϊκού παράγοντα και την αναδιανομή εισοδήματος υπέρ των ασθενέστερων τάξεων, όπως είχε επιβληθεί στις δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες μέσω του κοινωνικού κράτους πρόνοιας. Η θέση που θα υποστηριχθεί στην εργασία συνίσταται στο ότι ο νεοφιλελευθερισμός αποτελεί ένα επαμφοτερίζον πλαίσιο λόγου και οικονομικών-πολιτικών πρακτικών, πυρήνας του οποίου είναι η έννοια της ατομικότητας και της ιδιοκτησίας ως εχέγγυα της ελευθερίας των υποκειμένων. Το κράτος υφίσταται για να διασφαλίζει και να προωθεί τα ατομικά οικονομικά συμφέροντα και να διαφυλάσσει μία ιδιωτική σφαίρα ατομικής δράσης. Η κοινωνία αποτελεί απλά ένα άθροισμα ανταγωνιστικών ατόμων-επιχειρήσεων που επιλέγουν την κοινή συμβίωση ως βέλτιστο μέσο προώθησης των ιδιοτελών συμφερόντων τους, ενώ η δημοκρατία απογυμνώνεται από το ηθικό και αξιακό της περιεχόμενο και εκπίπτει

σε εργαλειακού τύπου διακυβέρνηση η οποία οφείλει να προσαρμοστεί στην αδήριτη λογική του Νέου Λόγου του Κόσμου, του νεοφιλελευθερισμού.

Η παρούσα εργασία χωρίζεται σε δύο βασικά μέρη, καθένα από τα οποία επιχειρεί να αναλύσει κάποιες πτυχές του φαινομένου του νεοφιλελευθερισμού. Αρχικά, επιχειρείται η ανάλυση του νεοφιλελεύθερου λόγου μέσα από μια ιστορική αναδρομή της θεωρητικής σύνθεσής του σε συσχέτιση με τη δημιουργία του υποκειμένου της νεωτερικότητας. Στη συνέχεια γίνεται μια προσέγγιση των εννοιών της ιδεολογίας, της ηγεμονίας και ορισμένων βασικών συνιστωσών του νεοφιλελεύθερου λόγου, καταλήγοντας σε μία προσπάθεια κριτικής αποτίμησης και αντίκρουσης των επιχειρημάτων που δομούν το νεοφιλελεύθερο πλαίσιο λόγου.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας επιχειρείται να καταδειχθεί η προβληματική σχέση του νεοφιλελευθερισμού με την έννοια της δημοκρατίας που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της νεωτερικότητας και οι αναπροσαρμογές που επιβάλλει η νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση στο δημοκρατικό κερτημένο των δυτικών καπιταλιστικών κρατών. Το δεύτερο μέρος της εργασίας στόχο έχει να διερευνήσει τη συγκρουσιακή προβληματική αυτή σχέση μεταξύ δημοκρατίας και νεοφιλελευθερισμού, σκιαγραφώντας ακροθιγώς την πορεία της δημοκρατίας από τις απαρχές της νεωτερικότητας έως και την σύγχρονη εποχή. Την πορεία της σχέσεως αυτής θα διανύσουμε μέσα από τις θεωρητικές προσεγγίσεις συγκεκριμένων έργων πέντε στοχαστών. Ειδικότερα θα αναφερθούμε στον David Harvey («Νεοφιλελευθερισμός: Ιστορία και Παρόν»), στον Colin Crouch («Μεταδημοκρατία»), στην Wendy Brown («Η καταστροφή του δήμου»), στη Chantal Mouffe μέσα από το βιβλίο της «Το δημοκρατικό παράδοξο» και στη Nancy Fraser με τη θεωρία του Προοδευτικού Νεοφιλελευθερισμού.

1.2. Η ιστορική και θεωρητική απαρχή του νεοφιλελευθερισμού.

Ο όρος νεοφιλελευθερισμός χρησιμοποιείται, κυρίως, από τους επικριτές του, προκειμένου να περιγραφούν και να αποκτήσουν θεωρητικό και ιδεολογικό περιεχόμενο οι οικονομικές, πολιτικές και άλλες πρακτικές και ιδέες που εφαρμόζονται τα τελευταία περίπου 40 χρόνια. Εντελώς σχηματικά οι χρονιές 1979 και 1980 σηματοδοτούν το τέλος της μεταπολεμικής κοινωνικής συνθήκης και το πέρασμα στη νεοφιλελεύθερη εποχή. Πρακτικά η αποκαλούμενη νεοφιλελεύθερη στροφή είναι άμεσα συναρτημένη με την κρίση του στασιμοπληθωρισμού της δεκαετίας του 1970, την ιστορική «ανάγκη» απάντησης στην παρατεταμένη κρίση του κλασικού

φιλελευθερισμού και την αποτελεσματική κριτική της παρεμβατικής οικονομικής πολιτικής και της θεωρίας που την στήριζε. Η άνοδος στην εξουσία συντηρητικών ηγετών επηρεασμένων από τη νεοφιλελεύθερη οικονομική θεωρία όπως η Margaret Thatcher στο ΗΒ το 1979 και ο Ronald Reagan στις ΗΠΑ ένα χρόνο αργότερα, μπορεί να θεωρηθεί ως το προοίμιο της μελλοντικής παγκόσμιας επικράτησης της νεοφιλελεύθερης οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής συνθήκης. Κρινόμενη εκ των υστέρων, η οικονομική πολιτική των Thatcher και Reagan είχε πρωτόγνωρα και ίσως ακόμα και επαναστατικά χαρακτηριστικά που εγκαινίασαν την εποχή του εφαρμοσμένου νεοφιλελευθερισμού και της παγκόσμιας κυριαρχίας του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και των εταιριών-γιγάντων η οποία διαχύθηκε σε όλες τις δυτικές χώρες και υιοθετήθηκε σταδιακά ως πανάκεια από το σύνολο, σχεδόν, του πολιτικού φάσματος⁶.

Για να καταδειχθούν ευκρινέστερα οι συνθήκες επικράτησης και διάδοσης του νεοφιλελευθερισμού πρέπει να σημειωθεί ότι ήδη από το 1978, ο Deng Xiaoping κάνει τα πρώτα βήματα εισαγωγής της Κίνας στην οικονομία της αγοράς, μίας αχανούς χώρας με τεράστιο πληθυσμό που ελέγχεται απόλυτα από ένα πανίσχυρο κομμουνιστικό κόμμα. Περίπου δέκα χρόνια αργότερα με την κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού και την βίαιη εισαγωγή των χωρών του αποκαλούμενου ανατολικού μπλοκ στη οικονομία της αγοράς, συμπληρώνονται οι συνθήκες που ευνοούν την παγκόσμια κυριαρχία του νεοφιλελεύθερου καθεστώτος της απελευθερωμένης αγοράς και του ανταγωνισμού. Η νεοφιλελεύθερη οικονομική πολιτική της οποίας υπόστρωμα αποτελεί ο νεοφιλελεύθερος λόγος και το ιδεολογικό πλαίσιο που διαμορφώνει, η συνειδητή δηλαδή προσπάθεια αλλαγής του κόσμου και αποκατάστασης της οικονομικής και συμβολικής κυριαρχίας του μεγάλου κεφαλαίου και των εταιρικών ομίλων, την οποία είχε περιορίσει δραστικά η μεταπολεμική πολιτική του παρεμβατικού κράτους και είχε ολοκληρωτικά εξαφανίσει ο κομμουνισμός, αποτελεί προϊόν ενός συγκεκριμένου ιστορικού πλαισίου και σε καμία περίπτωση αναπόφευκτη αναγκαιότητα ή φυσική κατάσταση πραγμάτων⁷.

---

⁶ Καράγιωργας, Σ. (1985) Η πολιτική των σοσιαλιστικών κομμάτων της Ευρώπης για τη διαχείριση της οικονομικής κρίσης, 1985. Στο Καράγιωργας Σάκης (1985) *Μελέτες-Άρθρα-Ομιλίες*, τόμος 3. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σελ. 55.

⁷ Πάκος, Θ. (2016) *Το Ιδεολογικό Στοιχείο της Νεοφιλελεύθερης Οικονομικής Θεωρίας*. https://mirc.ntua.gr/foundation/8th_conference/ergasies/07_PAKOS_THEOFANHS.pdf, σελ. 7,8.

Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία είχε αρχίσει να διαμορφώνεται παράλληλα και σε αντίδραση με την πολιτική του New Deal του προέδρου Roosevelt στις ΗΠΑ μετά το 1933, και την περαιτέρω ενδυνάμωση της μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με την διαμόρφωση των πολιτικών του κράτους πρόνοιας, ανάπτυξης, αναδιανομής και κοινωνικών παροχών στα ασθενέστερα τμήματα του πληθυσμού. Ως συμβατική χρονική αφετηρία θα μπορούσε να θεωρηθεί το έτος 1938 και το συνέδριο Walter Lippman στο Παρίσι. Παρόντες στο συνέδριο μεταξύ άλλων ήταν δύο ήδη καθιερωμένοι αυστριακοί οικονομολόγοι, πολιτικοί πρόσφυγες εξαιτίας του ναζισμού, ο Ludwig von Mises και ο Friedrich von Hayek. Το κοινό γνώρισμα των συμμετεχόντων του συνεδρίου, αν και υπήρχαν σημαντικά αποκλίνουσες απόψεις σε πολλά επιμέρους ζητήματα, ήταν η κάθετη εναντίωσή τους στον φασισμό, τον κομμουνισμό αλλά και κάθε μορφής κρατικής παρεμβατικής πολιτικής στην οικονομική πραγματικότητα που δημιουργούσε μία απελευθερωμένη και ανταγωνιστική αγορά προϊόντων και υπηρεσιών. Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες στο συνέδριο, οποιαδήποτε παρέμβαση στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς αποτελούσε παράγοντα στασιμότητας και οπισθοδρόμησης που κατέληγε στην υπονόμευση της ατομικής ελευθερίας και σταδιακά αλλά αναπόφευκτα στον ολοκληρωτισμό του φασισμού και του κομμουνισμού⁸.

Στα πλαίσια του Walter Lippman Colloguium ιδρύθηκε μία μόνιμη επιτροπή η οποία επιφορτίστηκε με το καθήκον να διατυπώσει και να εξειδικεύσει τις βασικές προκείμενες του νεοφιλελευθερισμού. Σύμφωνα με αυτές, οφείλει να ανατραπεί η βασική νεωτερική αρχή σύνδεσης του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας που καθιστούσε το κράτος μερικώς αρμόδιο για την εξισορρόπηση των ανισοτήτων που προκύπτουν από την απρόσκοπτη λειτουργία των αγορών και του ανταγωνισμού στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Οι νέες αρχές απαιτούν μία νέου τύπου ενεργητική πολιτική επιτήρησης της ελεύθερης αγοράς από το κράτος, η οποία το καθιστά υπόλογο για τα αποτελέσματα της ελεύθερης οικονομικής δραστηριότητας. Για τη νεοφιλελεύθερη θεωρία, ο σχεδιασμός του κράτους αποσκοπεί να διασφαλίσει τους όρους απρόσκοπτης λειτουργίας και αναπαραγωγής του ανταγωνισμού της ελεύθερης οικονομίας. Οι ενδεδειγμένες δράσεις ή αλλιώς οι τρόποι επιτήρησης και επίβλεψης της οικονομίας από μια νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση διακρίνονται αδρομερώς σε δύο είδη: στις

---

⁸ Πάκος, Θ. (2016) *Το Ιδεολογικό Στοιχείο της Νεοφιλελεύθερης Οικονομικής Θεωρίας*. https://mirc.ntua.gr/foundation/8th_conference/ergasies/07_PAKOS_THEOFANHS.pdf, σελ. 8.

ρυθμιστικές δράσεις που δεν παρεμβαίνουν στους μηχανισμούς της αγοράς αλλά στους όρους δυνατότητάς της αποσκοπώντας στη σταθερότητα των τιμών και τον έλεγχο του πληθωρισμού ανεξάρτητα από το ποσοστό ανεργίας και τις οργανωτικές δράσεις που αφορούν την επέμβαση σε ένα βαθύτερο επίπεδο, στους βασικούς δομικούς όρους του μηχανισμού αναπαραγωγής της αγοράς. Είναι προφανές πως ο τύπος των κρατικών παρεμβάσεων στις οποίες παραπέμπουν οι καταστατικές θέσεις του νεοφιλελευθερισμού συνιστούν εξαρχής κοινό τόπο με τον φαινομενικά ορκισμένο εχθρό του νεοφιλελευθερισμού, τον παρεμβατικό ολοκληρωτισμό, είτε με την μορφή της σοσιαλιστικά κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας είτε στη μετριοπαθή του κοινωνικού κράτους της σοσιαλδημοκρατίας. Ο νεοφιλελευθερισμός από τα σπάργανά του ήταν ένα ιδεολογικό, πολιτικό και οικονομικό πρόγραμμα αναδόμησης της κοινωνίας και των υποκειμένων από τα οποία αποτελείται⁹.

Αν και ο νεοφιλελευθερισμός ακόμα και στην πρωτόλεια μορφή του θα αναπτυχθεί βάσει διαφορετικών κατευθυντήριων γραμμών, μεταξύ των οποίων δημιουργούνται ασυμφωνίες και προστριβές, το συνέδριο αποτελεί την πρώτη απόπειρα σύνθεσης μια νεοφιλελεύθερης διεθνούς, η οποία συνεχίστηκε μέσω άλλων οργανώσεων τις τελευταίες δεκαετίες-μεταξύ αυτών της Τριμερούς Επιτροπής και του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ του Νταβός. Μέσω αυτής της διαδικασίας διάχυσης της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας καθίσταται διαυγής η σημασία που αποδίδεται στην πνευματική επεξεργασία για την ανασυγκρότηση του φιλελεύθερου δόγματος ώστε να καταστεί επικρατέστερο έναντι των άλλων θεωριών. Η ανασυγκρότηση του νεοφιλελεύθερου δόγματος θα υποστηριχθεί από αδρά χρηματοδοτούμενους ακαδημαϊκούς κύκλους με ιδιαίτερο κύρος ήδη από τις αρχές του 1930. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε το Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ανωτάτων Διεθνών Σπουδών που ιδρύθηκε το 1927 στη Γενεύη, το London School of Economics και το πανεπιστήμιο του Σικάγο με την ηγετική παρουσία του Milton Friedman. Με εφαλτήριο τα συγκεκριμένα προβεβλημένα ακαδημαϊκά ιδρύματα και επικουρούμενη από την ανεξάντλητη χρηματοδότηση επιφανών επιχειρηματικών κύκλων, η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία διαχύθηκε σε εκατοντάδες δεξαμενές σκέψης (think tanks), οι οποίες ανέλαβαν το έργο διάδοσης του νέου δόγματος σε ολόκληρο τον κόσμο¹⁰.

---

⁹ Βάκη, Φ. (2021) *Νεοφιλελευθερισμός Δημοκρατία και Δικαιώματα*, Ευρασία, σελ. 39, 40.

¹⁰ Dardot, P.-Laval, C. (2022) *Ο Νέος Λόγος του Κόσμου*, Angelus Novus, σελ. 194, 195.

Οι διαφορετικές προσεγγίσεις της προσπάθειας αναζωογόνησης της φιλελεύθερης ιδεολογίας που θα συνόδευαν διαχρονικά τον νεοφιλελευθερισμό ως λόγο και ως πρακτική είχαν διαφανεί ήδη από το συνέδριο ίδρυσής του, το οποίο χωρίστηκε σε δύο βασικές τάσεις. Από τη μία πλευρά, όσοι πίστευαν ότι η κρίση της φιλελεύθερης ιδεολογίας προερχόταν από τη νόθευση των βασικών αρχών του φιλελευθερισμού, όπως οι Robbins, Mises, Hayek. Από την άλλη πλευρά, όσοι θεωρούσαν ότι η κρίση αποτελούσε δομική ανεπάρκεια της φιλελεύθερης ιδεολογίας εν γένει, όπως οι Rugier, Lippman και οι Γερμανοί ορντοφιλελεύθεροι. Η συντριπτική πλειοψηφία όμως των συμμετεχόντων συντασσόταν με τη θεώρηση του Lippman, σύμφωνα με την οποία τα ανθρώπινα όντα και οι θεσμοί τους έπρεπε να αποδεχτούν και να εσωτερικεύσουν τη γενική αρχή του ανταγωνισμού. Η πρωταρχική στόχευση της νεοφιλελεύθερης κοινωνίας του μέλλοντος έπρεπε να είναι η σταδιακή αλλαγή του ανθρώπινου υποκειμένου και η γαλούχησή του με την ανταγωνιστική λογική της αγοράς. Η μετατροπή των υποκειμένων σε ανταγωνιστικές επιχειρήσεις του εαυτού τους και η προώθηση των αξιών και της λογικής του αέναου ανταγωνισμού σε βασικά συστήματα ανθρώπινης αναφοράς, έπρεπε να αποτελέσει τον αδιαπραγμάτευτο στόχο και παράλληλα τον θεμέλιο λίθο οικοδόμησης και μακροημέρευσης της νεοφιλελεύθερης κοινωνίας¹¹.

Τρία βιβλία και ένα συνέδριο που έλαβε χώρα στο Mont Pelerin της Ελβετίας συνέβαλλαν στη διαμόρφωση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας και σηματοδότησαν την έναρξη του ιδεολογικού πολέμου εναντίον του κομμουνισμού, του φασισμού και κάθε μορφής αναδιανεμητικού κρατικού παρεμβατισμού. Το «The Road to Serfdom» του Friedrich Hayek και το «Bureaucracy» του Ludwig Von Mises που κυκλοφόρησαν το 1944 και το «The Open Society and its Enemies» του Karl Popper που κυκλοφόρησε το 1947 αποτέλεσαν την πνευματική προετοιμασία του συνεδρίου του συνεδρίου του Mont Pelerin. Με πρωτοβουλία του Hayek, ο οποίος είχε κατανοήσει ότι η ιδεολογική επίθεση εναντίον των ιδεών του κομμουνισμού και του παρεμβατικού κράτους πρόνοιας και ανάπτυξης απαιτούσε χρόνο, χρήμα, οργάνωση και πρόγραμμα δράσης προκειμένου να επηρεάσει τις μεταπολεμικές εξελίξεις στο ιδεολογικό πεδίο που αποτελούσε την καρδιά του ζητήματος, συγκεντρώθηκαν στο Mont Pelerin της Ελβετίας μια ομάδα διανοούμενοι, με στόχο τη δημιουργία μιας διεθνούς εμβέλειας

---

¹¹ Dardot, P.-Laval, C. (2022) *Ο Νέος Λόγος του Κόσμου*, Angelus Novus, σελ. 62-69.

πνευματικής κίνησης. Στην εισηγητική του ομιλία ο Hayek σκιαγράφησε με ευκρίνεια τους στόχους της πνευματικής κίνησης του Mont Pelerin Society. Οι κυριότερες καταγράφονται ως εξής: η δημιουργία και εκπαίδευση ενός αφοσιωμένου πνευματικού στρατού μαχητών της ελευθερίας, η αποκάθαρση της αυθεντικής φιλελεύθερης θεωρίας από στρεβλές αντιλήψεις που είχαν προσκολληθεί σε αυτήν στην πορεία του χρόνου, η αλλαγή του χαρακτήρα των ανθρώπων καθώς και των ιδεών που θα αποτελούσαν τα φιλοσοφικά θεμέλια της ελεύθερης κοινωνίας και η διόρθωση όσων πήγαιναν στραβά από την εποχή του New Deal όταν μια σειρά χωρών λοξοδρόμησαν από τον σωστό δρόμο¹².

Η Mont Pelerin Society αποτέλεσε το πρότυπο για τη δημιουργία πολλών άλλων ανάλογων πνευματικών κινήσεων που έθεταν ως στόχο την ιδεολογική στήριξη και την πολύτροπη δικαιολόγηση του συστήματος της αγοράς και του ανταγωνισμού ως βασικά συστατικά της κοινωνικής διάρθρωσης και της διαμόρφωσης των ανθρώπινων υποκειμένων. Κοινή ιδεολογική παραδοχή των πνευματικών κινημάτων ανασυγκρότησης και ανανέωσης της φιλελεύθερης ιδεολογίας αποτελούσε η αντίληψη ότι η οικονομία της αγοράς και ο «ιερός» θεσμός της ατομικής ιδιοκτησίας συνιστούν τις κεντρικές αξίες του πολιτισμού και τα θεμέλια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας που απειλούνται από τον κρατικό παρεμβατισμό και την κολεκτιβοποίηση¹³. Είναι προφανές πως εδώ έχουμε να κάνουμε με ένα ιδεολογικό κατά βάση κίνημα, που οι θιασώτες του ερευνούσαν, δημοσίευαν και κυρίως δίδασκαν με φανατισμό τις θεωρίες τους εν είδει κηρύγματος. «Εκπαιδεύαμε στρατιώτες σε ένα πόλεμο εναντίον των υπόλοιπων συναδέλφων μας» θα παραδεχτεί αργότερα ένας μαθητής του Hayek και του Friedman, ο Gary Backer, τιμημένος και αυτός με βραβείο Νόμπελ όπως και οι δάσκαλοί του¹⁴.

1.3.Βασικές συνιστώσες του νεοφιλελεύθερου λόγου

Ο νεοφιλελευθερισμός, σε αντίθεση με τον κλασικό φιλελευθερισμό, αποτελεί μια μάλλον συγκεχυμένη και ακαθόριστη έννοια, ένα πλέγμα γνώσης εξουσίας, λόγου και πρακτικών που δεν μπορούν να οριστούν απόλυτα, είναι εμπειρικά και μεθοδολογικά ασαφείς και συχνά συγκεχυμένες ή ακόμα και αντικρουόμενες. Σε

---

¹² Friedman, M. and Friedman, R. (1998) *Two Lucky People, Memoirs*, Chicago University Press, σελ. 594.

¹³ Πάκος, Θ. (2016) *Το Ιδεολογικό Στοιχείο της Νεοφιλελεύθερης Οικονομικής Θεωρίας*. https://mirc.ntua.gr/foundation/8th_conference/ergasies/07_PAKOS_THEOFANHS.pdf, σελ. 10.

¹⁴ Clein, N. (2010) *Το Δόγμα του Σοκ*, Λιβάνης, σελ. 76.

γενικές γραμμές, ενώ παλαιότερα η ακαδημαϊκή και η πολιτική κριτική, τόσο η υποστηρικτική όσο και η επικριτική, απεικόνιζαν τον νεοφιλελευθερισμό ως ένα μονολιθικό πολιτικό σύστημα που προτείνει ένα ελάχιστο κράτος, οι εννοιολογήσεις του νεοφιλελευθερισμού έχουν εμπλουτιστεί με στοιχεία από την ιστορική πορεία του, την γεωγραφική ιδιαιτερότητα και την πολιτική πολυπλοκότητα, καθώς σε όλο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών, παρατηρείται μια νέα έμφαση στην έρευνα συγκεκριμένων νεοφιλελεύθερων μορφών κράτους και κυβερνητικών πρακτικών που διαρθρώνονται σε ένα πλαίσιο λόγου και αναδιαμορφώνουν τα υποκείμενα και τις κοινωνίες στις οποίες εφαρμόζονται¹⁵. Ο Ioïc Wacquant θεωρεί ότι το πραγματικά νέο που κομίζει ο νεοφιλελευθερισμός και το πλαίσιο λόγου εξουσίας που δημιουργεί μπορεί να οριστεί ως: η ανασυναρμολόγηση και αναδιάταξη του κράτους γίνεται ο βασικός μηχανισμός που καθορίζει τους κανόνες και κατασκευάζει τις κατάλληλες υποκειμενικότητες, κοινωνικές σχέσεις και συλλογικές αναπαραστάσεις προκειμένου να δημιουργηθούν αγορές σε όλα τα πεδία του ανθρώπινου βίου και να καταστεί ο αέναος ανταγωνισμός ως νομοτελειακά καθορισμένη πραγματικότητα¹⁶. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Milton Friedman, σκοπός του κράτους πρέπει να είναι «...η προστασία της ελευθερίας μας τόσο από εξωτερικούς εχθρούς όσο και από τους συμπολίτες μας: να διατηρεί το νόμο και την τάξη, να ενισχύει τα ιδιωτικά συμβόλαια, να δυναμώνει τις ανταγωνιστικές αγορές... Βασισμένος καταρχήν σε εθελούσια συνεργασία και την ιδιωτική επιχείρηση, στην οικονομία και στις άλλες δραστηριότητες, ο ιδιωτικός τομέας αποτελεί έναν έλεγχο στη δύναμη του δημόσιου τομέα και μια αποτελεσματική προστασία της ελευθερίας του λόγου, της θρησκείας και της σκέψης»¹⁷.

Υπό το πρίσμα μίας τέτοιας οπτικής, ο νεοφιλελευθερισμός ερμηνεύεται ως μια συνάρθρωση κράτους, αγοράς και αγωγής του πολίτη που εκμεταλλεύεται το κράτος ώστε να επιβάλλει τη σφραγίδα της αγοράς πάνω στη διαμόρφωση των ανθρώπινων υποκειμένων. Ο νεοφιλελευθερισμός δεν είναι ένα οικονομικό αλλά ένα πολυδιάστατο πολιτικό πρόγραμμα που αποσκοπεί όχι στην αποσυναρμολόγηση αλλά στην ανασυναρμολόγηση του κράτους, με συνέπεια τη δεξιά στροφή του γραφειοκρατικού

---

¹⁵ Larner, W., Le Heron, R. (2005) Neo-liberalizing Spaces and Subjectivities, *Organization Articles, Reinventing New Zealand Universities*, 12:6, σελ. 845.

¹⁶ Wacquant, L. (2021) *Τρία βήματα προς μια ιστορική ανθρωπολογία του πραγματικά υπαρκτού νεοφιλελευθερισμού*, <http://selectedbytraitors.gr/2021/12/15>.

¹⁷ Friedman, M. (1972) *Capitalism and Freedom*, University of Chicago Press, σελ. 2,3.

πεδίου και τη δημιουργία ενός νεοφιλελεύθερου κρατικού Λεβιάθαν που επιφυλάσσει σωφρονισμό και τιμωρία σε όσους αδυνατούν ή αρνούνται να συμμορφωθούν με τις ανταγωνιστικές επιταγές μιας αγοράς η οποία θέτει απαράβατους όρους σε όλες τις πτυχές του ανθρώπινου γίνεσθαι¹⁸.

Το νεοφιλελεύθερο ρεύμα συνδυάστηκε με δυναμικά στοιχεία των μετασχηματισμών που παρατηρήθηκαν τις περασμένες δεκαετίες στις δυτικές κοινωνίες, γεγονός που εν μέρει εξηγεί την ανάσυσσή τους από την αφάνεια και την ενεργοποίησή τους ως ηθικού και πολιτικού παραδείγματος κριτικής του κεϋνσιανού κοινωνικού κράτους. Σύμφωνα με τον Hayek, το πλαίσιο εκδήλωσης και ανάπτυξης της ελεύθερης ατομικότητας είναι η ελεύθερη αγορά, η οποία θεωρείται ως το κατεξοχήν κοινωνικό ιδεώδες, ως αξία καθαυτή. «Η οικονομία της ελεύθερης αγοράς είναι η καλύτερη εγγύηση για την κοινωνική πρόοδο και τη διασφάλιση της ατομικής ελευθερίας»¹⁹. Η περίπτωση του Hayek είναι χαρακτηριστική, καθώς αν και υπήρξε ορκισμένος ιδεολογικός αντίπαλος του πάσης φύσεως κολεκτιβισμού και ένθερμος υποστηρικτής της ελεύθερης ανταγωνιστικής καπιταλιστικής αγοράς από τη δεκαετία του 1920, θα γνωρίσει τη δόξα τη δεκαετία του 1970. Σε συνδυασμό με τις θεωρίες της δημόσιας ορθολογικής επιλογής οι οποίες δεν ταυτίζονται με τον νεοφιλελευθερισμό αλλά ενσωματώθηκαν στον φιλελεύθερο λόγο, ο νεοφιλελευθερισμός κατάφερε να συγκροτηθεί και να αντικρούσει τις αιτιάσεις που του καταλόγιζαν προσπάθεια αναπαλαίωσης θεωρητικών σχημάτων όπως το *laissez faire*, τα οποία είχαν συνδεθεί με τον προηγούμενο αιώνα²⁰.

Στις σημαντικότερες εξελίξεις για την ανάπτυξη του νεοφιλελευθερισμού και την κατάρτιση του νεοφιλελεύθερου λόγου περιλαμβάνονται, ως σημαντικότερα ή απλά χαρακτηριστικότερα μεταξύ άλλων, τα γραπτά του Friedrich Hayek, η διατύπωση της Θεωρίας της Δημόσιας Επιλογής από τον James Buchanan, η σχολή του Σικάγο με τη Μονεταριστική θεωρία του Milton Friedman, καθώς και η γερμανική θεωρητική σχολή των Ορντοφιλελεύθερων. Το ενοποιητικό στοιχείο των ιδιαίτερων ρευμάτων του νεοφιλελεύθερου Παραδείγματος είναι η ριζική πολιτική, οικονομική και ηθική αμφισβήτηση του κεϋνσιανού κοινωνικού κράτους, της αναδιανομής υπέρ των

---

¹⁸ Wacquant, L., ό.π.

¹⁹ Hayek, F. (1960) *The Constitution of Liberty*, Gateway, σελ. 283.

²⁰ Βούλγαρης, Γ. (2003) *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός, Κοινωνικό Κράτος 1973-1990*, Θεμέλιο, σελ. 75.

αδύναμων κοινωνικών στρωμάτων και του παρεμβατισμού διόρθωσης των ακραίων ανισοτήτων που δημιουργεί η ελεύθερη λειτουργία της καπιταλιστικής αγοράς. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η πρακτική εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων ιδεολογημάτων με την επικράτηση του θατσερισμού, του ρηγκανισμού και της Νέας Δεξιάς εν γένει, φάνηκε να προσδίδει μια παραπειστική εικόνα θεωρητικής ενότητας στον νεοφιλελευθερισμό που απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Η πολιτική και ιδεολογική πλατφόρμα των ιδιωτικοποιήσεων, του περιορισμού των κοινωνικών πολιτικών, της απελευθέρωσης της αγοράς, των ελεύθερων ανταγωνιστικών υποκειμένων κλπ., φαίνεται να απορρέουν από ένα ενιαίο θεωρητικό σχήμα, ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για πρακτικές-εργαλειακές συγκλίσεις σε ένα κοινό σημείο που εκκινούν από διαφορετικές ως και αντικρουόμενες θεωρητικές αφετηρίες²¹.

Το γεγονός ωστόσο παραμένει ότι στο επιστημονικό και πολιτικό πεδίο, η ενότητα επικράτησε των διαφορών έχοντας ως αποτέλεσμα οι ποικίλες θεωρητικές εκφάνσεις του νεοφιλελευθερισμού να παρουσιαστούν όχι ως αλληλοαποκλειόμενες και αντιφατικές, αλλά ως διαφορετικά επίπεδα κριτικής του ίδιου αντικειμένου, του κολεκτιβισμού, του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία και του κοινωνικού κράτους. Σε αυτό τα πλαίσια, ο μονεταρισμός της σχολής του Σικάγο επιτέθηκε στη δυνατότητα κρατικής παρέμβασης στην αγορά ώστε να εξασφαλιστούν οι συνθήκες πλήρους απασχόλησης. Ο Hayek, ως επιφανής εκπρόσωπος της αυστριακής σχολής, αμφισβήτησε σε φιλοσοφικό επίπεδο όχι απλά τον κεϋνσιανισμό και την αναδιανεμητική λειτουργία του κοινωνικού κράτους, αλλά και το σύνολο της ορθολογικής κονστρουκτιβιστικής παράδοσης, καθώς παραβίαζε την αυθόρμητη τάξη της αγοράς και περιόριζε την ατομική ελευθερία. Η σχολή της Βιρτζίνια, με πρωτεργάτη τον Buchanan, ανέπτυξε στο πλαίσιο της θεωρίας της Δημόσιας Επιλογής μια οικονομική θεωρία της πολιτικής, άξονας της οποίας ήταν η προσπάθεια αντικατάστασης της εικόνας του κράτους ως ανιδιοτελούς αρωγού της γενικής κοινωνικής ευημερίας, με την εικόνα του μεγιστοποιητικού ατομιστικού ωφελιμισμού των πολιτικών και των γραφειοκρατών, η οποία χρησιμεύει ως ερμηνευτική αρχή της δράσης των θεσμών που συμπληρώνεται από την ανάλογη συμπεριφορά των εκλογέων. Ο Nozick, από την πλευρά της ηθικής πολιτικής φιλοσοφίας, πρότεινε μία ελευθεριακή ηθική αξιωματική θεμελίωση του φιλελευθερισμού και του ελάχιστου κράτους στη

---

²¹ Βούλγαρης, Γ., ό.π., σελ. 76.

βάση των ατομικών δικαιωμάτων, καταδικάζοντας κάθε έννοια αναδιανομής μέσω κρατικού παρεμβατισμού, όχι ως επιβλαβή, αλλά ως ανήθικη και παράνομη²². Οι Γερμανοί ορντοφιλελεύθεροι, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα θεωρητικά ρεύματα, πρότειναν την ενεργό συμμετοχή ενός ισχυρού κράτους, προκειμένου να διασφαλιστούν οι συνθήκες του αγνού αγοραίου ανταγωνισμού.

Η συμβολική διάσταση της νεοφιλελεύθερης οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας, ο λόγος του νεοφιλελευθερισμού δηλαδή που παράγει ιδεολογία η οποία καθίσταται ηγεμονική και διαμορφώνει το πολιτικό και κοινωνικό πεδίο αλλά και τα υποκείμενα, αποτελεί μία ιδιαίτερα σημαντική παράμετρο του νεοφιλελευθερισμού και το κύριο ζητούμενο της παρούσας εργασίας. Είναι προφανές ότι ένα βασικό ζήτημα γύρω από τον νεοφιλελευθερισμό τίθεται από τις νέες μορφές διακυβέρνησης που καθιερώνουν τους φορείς έγκυρων λόγων, τους μηχανισμούς παραγωγής γνώσης, σε τελική ανάλυση ένα νέο καθεστώς αλήθειας, μια κυρίαρχη ιδεολογία που εμπεδώνεται δια της συμβολικής οικονομικής βίας και του ανταγωνισμού. Ο νεοφιλελευθερισμός παράγει τον κυρίαρχο ιδεολογικό του λόγο, ένα νέο καθεστώς γνώσης και αλήθειας, μέσα από την εμπέδωση ορισμένων βασικών πολιτισμικών προτύπων που καθορίζουν, εν πολλοίς, τους όρους συμμετοχής στο πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι καθώς και το πλαίσιο ανάπτυξης των υποκειμενικοτήτων μέσω δομών ή μηχανισμών διάχυσης ηγεμονικών ιδεολογικών σχημάτων²³.

Όπως γλαφυρά αποτυπώνουν ο Bourdieu και ο Wacquant, σε όλο το εύρος της παγκοσμιοποιημένης πλέον ανθρωπότητας παγιώνεται ένα παράξενο καινούργιο λεξιλόγιο που αποσκοπεί στη δημιουργία ενός πρωτόγνωρου νοηματικού πλαισίου. Φορείς του νέου λεξιλογίου είναι ο κλάδος των διεθνοποιημένων επιχειρήσεων, οι κατά τόπους πολιτικές και κρατικές ελίτ και η συντριπτική πλειοψηφία του παγκόσμιου επιστημονικού προσωπικού και των οργανικών διανοούμενων. Ένα λεξιλόγιο που μοιάζει να μην έχει ακριβή προέλευση, έχει καταστεί κοινός τόπος, καθορίζει τους όρους της συζήτησης και χειραγωγεί το νόημα του παραγόμενου λόγου. Λόγοι που διακινούνται σε παγκόσμια κλίμακα ως προϊόντα ευρείας κατανάλωσης και αποδοχής δημιουργούν μια συμβολική ιμπεριαλιστική επικράτηση της νεοφιλελεύθερης λογικής

---

²² Βούλγαρης, Γ., ό.π., σελ. 77.

²³ Παπαγεωργίου, Β., (2018) *Η Συμβολική Διάσταση της Νεοφιλελεύθερης Κυριαρχίας στη Σύγχρονη Ελλάδα: Μια Κριτική Ανθρωπολογική Προσέγγιση του Πολιτικού*, Πρακτικά του 6^{ου} Συνεδρίου της ΕΚΕ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

διαμέσου της κατασκευασμένης φυσικοποίησής της αλήθειας τους. Η ηγεμονία του νεοφιλελεύθερου λόγου έχει επιβληθεί εδώ και τέσσερις δεκαετίες από think tanks και τους συμμάχους τους στον πολιτικό, ακαδημαϊκό και δημοσιογραφικό χώρο. Εκφράσεις και λέξεις όπως «το τέλος της ιστορίας», «ελαστικότητα των εργασιακών σχέσεων», «απασχολησιμότητα», «ανθρώπινοι πόροι», καθίστανται κοινός επικοινωνιακός τόπος και συνθέτουν το ηγεμονικό ιδεολογικό πλαίσιο που αποτελεί το κατάλληλο συμβολικό υπόστρωμα εφαρμογής των νεοφιλελεύθερων πολιτικών²⁴.

Επιχειρώντας να συνθέσουμε την εικόνα που διαμορφώνεται μέσα από τις ποικίλες θεωρητικές αιτιάσεις του νεοφιλελευθερισμού, μπορούμε να θεωρήσουμε τη νεοφιλελεύθερη σύλληψη για τη σχέση ατόμου κοινωνίας και κράτους ως αυστηρά πλουραλιστική. Η κοινωνία είναι ένα απλό άθροισμα ατόμων, με διαφορετικές αντιλήψεις και αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα. Τα άτομα εκφράζονται στο πεδίο της αγοράς το οποίο αποτελεί εχέγγυο ελευθερίας, αυτονομίας και δημοκρατικότητας. Μέσα από τους όρους δικαιοσύνης και ισονομίας που δημιουργούνται στο πλαίσιο της ελεύθερης ανταγωνιστικής αγοράς προϊόντων και υποκειμένων επιχειρηματιών του εαυτού τους, αναδεικνύονται «οι δημιουργικοί λίγοι», με τα λόγια του Hayek, που σηματοδοτούν και προωθούν την κοινωνική ανάπτυξη και ευημερία. Το κράτος αποτελεί προϊόν σύμβασης των συγκεκριμένων ατόμων με τα πλουραλιστικά συμφέροντα και ως εκ τούτου, θεωρητικά τουλάχιστον, δεν δικαιούται να παρεμβαίνει στις ιδιωτικές δραστηριότητες που οδηγούν στη μεγιστοποίηση του κέρδους ως μέσο αυτοπραγμάτωσης των «φυσικά» ανταγωνιστικών υποκειμένων. Κριτήριο της ελευθερίας αποτελεί η άρνηση κάθε μορφής μεσσιανισμού που πηγάζει από τον φιλοσοφικό μονισμό, η διεύρυνση της ιδιωτικής σφαίρας μέσω της απρόσκοπτης ανάπτυξης της καπιταλιστικής κοινωνίας και η αύξηση της εξατομίκευσης και ιδιώτευσης. Με μια διαδικασία εξισορροπήσεων που επικουρείται από την παγίωση του νεοφιλελεύθερου λόγου ως ηγεμονικού οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού αφηγήματος, θα αποφεύγονται οι αποκλίσεις από το κυρίαρχο πλαίσιο λόγου-εξουσίας που θα μπορούσαν να δρομολογήσουν αλλαγές, να διακινδυνεύσουν τις

---

²⁴ Bourdieu, P.-Wacquant, L. (1999) *The New Global Vulgate*, *The Buffler*, No. 12, σελ. 69,70.

πλουραλιστικές δομές της νεοφιλελεύθερης καπιταλιστικής κοινωνίας και να περιορίσουν την ελευθερία των ανταγωνιστικών υποκειμένων²⁵.

Σύμφωνα με τον Bourdieu, είναι αδύνατο να κατανοήσουμε το πλήρες νόημα και την κοινωνική αποτελεσματικότητα των μηνυμάτων που παράγονται στο πεδίο του λόγου, αν δεν αναλύσουμε τις μορφές κυριαρχίας που ενυπάρχουν σε αυτές, ειδικές μορφές κυριαρχίας οι οποίες, όπως συμβαίνει σε κάθε «αγορά» συμβολικών αγαθών, δεν περιορίζονται στην καθαρά οικονομική κυριαρχία ούτε κατά τον τρόπο με τον οποίο ασκούνται ούτε κατά τα κέρδη που αποφέρουν. Η συμβολική εξουσία, η εξουσία που ασκεί ο νεοφιλελεύθερος λόγος εν προκειμένω, μπορεί να κάνει πράγματα με λέξεις, επιτελείται εντός και μέσω ενός συσχετισμού πίστης και αυθεντίας, εντός μιας προσδιορισμένης σχέσης η οποία κατασκευάζει την πίστη στη νομιμότητα των λόγων και των προσώπων που τους διακινούν. Προϋποθέτει την αποδοχή προκαθορισμένων γλωσσικών και νοηματικών κανόνων ανάμεσα σε έναν εξουσιοδοτημένο πομπό, ο οποίος αναγνωρίζει τους άρρητους νόμους του συστήματος εντός του οποίου δρα με την ιδιότητα του αναγνωρισμένου και του σημαίνοντος φορέα, βρίσκεται σε μια κατάσταση που προσδιορίζεται από ένα πλέγμα θεσμικών σημείων που προσδίδουν σπουδαιότητα και καθίσταται αποδοτική εφ' όσον οι αποδέκτες έχουν διαμορφωθεί στο πλαίσιο του συγκεκριμένου λόγου και είναι πρόθυμοι να αποδεχτούν το περιεχόμενό του και να αναγνωρίσουν την νομιμότητα των πομπών-φορέων του. Ως εκ τούτου, η γλωσσική ανταλλαγή που πραγματοποιείται στα πλαίσια που διαμορφώνει ο κυρίαρχος λόγος, η σχέση επικοινωνίας ανάμεσα σε έναν πομπό και έναν δέκτη, είναι επίσης μία οικονομική ανταλλαγή, η οποία πραγματοποιείται στο πλαίσιο ενός ορισμένου συμβολικού συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα σε έναν παραγωγό λόγου εφοδιασμένο με ένα ορισμένο γλωσσικό κεφάλαιο και σε ένα αποδέκτη, μέσα σε μία αγορά που μπορεί να προσπορίσει ένα ορισμένο κέρδος, υλικό ή συμβολικό. Αυτό σημαίνει ότι οι λόγοι δεν αποτελούν μόνο σημεία προορισμένα να γίνουν κατανοητά αλλά αποτελούν επίσης και σημεία πλούτου προορισμένα να εκτιμηθούν, να αξιολογηθούν και σημεία αυθεντίας, προορισμένα να τα πιστέψουν και να τα υπακούσουν οι αποδέκτες. Ο λόγος του νεοφιλελευθερισμού είναι ένας κατ' εξοχήν εργαλειακός λόγος που αποσκοπεί να διαμορφώσει σύμφωνα με τις επιταγές του την

---

²⁵ Μανιάτης, Γ. (1989) *Θεωρητικές και Μεθοδολογικές Προϋποθέσεις της Νεοφιλελεύθερης Αντίληψης για το Κράτος*, (Διδακτορική Διατριβή), Πάντειο πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, σελ. 25.

κοινωνική πραγματικότητα και τα υποκείμενα που διαβιούν εντός της επικράτειάς του²⁶.

1.4. Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία

Η έννοια της ιδεολογίας είναι ένα φαινόμενο που απαντάται μόνο κατά τα χρόνια της νεωτερικότητας αν και αποτελεί δομικό χαρακτηριστικό για τη σκέψη, τη συνείδηση και γενικά τη συγκρότηση του υποκειμένου. Η εκάστοτε ιδεολογία συλλαμβάνεται αρχικά σε φιλοσοφικό επίπεδο και χαρακτηρίζεται από την εγγενή τάση της να καταστεί ηγεμονική έναντι των αντιπάλων της. Ο όρος ιδεολογία άρχισε να χρησιμοποιείται στη δημόσια συζήτηση λίγο πριν από τη Γαλλική Επανάσταση του 1789, μια περίοδο κατά την οποία ανατράπηκαν οι διευθετήσεις της φεουδαρχίας και θεσπίστηκε η κυριαρχία της αστικής τάξης. Η ιδεολογία, αν και αποτέλεσε βήμα προόδου σε σχέση με την παράδοση και τη μεταφυσική που κυριαρχούσαν στο κοινωνικό πεδίο πριν από αυτήν, δεν μπορεί ακόμα και μέχρι σήμερα να κατοχυρώσει για λογαριασμό της την επιστημονικότητα και τον ορθολογισμό, στοιχεία για την απουσία των οποίων επικρινόταν και η παράδοση. Η μαρξική και μαρξιστική παράδοση εκλαμβάνει την ιδεολογία ως προσδεδεμένη στον καπιταλισμό και ο ώριμος νεοφιλελευθερισμός επιχειρεί να εδραιώσει την ηγεμονία του λόγου του και της ιδεολογίας του ως αναντίρρητη ορθολογικότητα διακηρύσσοντας το τέλος των ιδεολογιών. Σε γενικές γραμμές, η ιδεολογία είναι μια έννοια στην οποία μπορούν να αποδοθούν πολλές και διαφορετικές σημασίες και να προσλάβει διάφορες μορφές- ακόμα και άρνησης του εαυτού της- όπως στην περίπτωση του νεοφιλελευθερισμού- η οποία αντηχεί σε όλες σχεδόν τις όψεις της κοινωνικής και πολιτικής ζωής²⁷.

Η μαρξιστική παράδοση πριμοδοτεί τις πολιτικές λειτουργίες των συμβολικών συστημάτων, στα οποία μπορεί να ενταχθεί και η ιδεολογία, εις βάρος της γνωστικής λειτουργίας τους, σε ένα λειτουργικό πλαίσιο που αναλύει τις συμβολικές παραγωγές συνδέοντάς τις με τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης. Σε αντίθεση με το μύθο, προϊόν συλλογικής συνειδητοποίησης και ιδιοποίησης, οι ιδεολογίες αποτελούν επιμέρους συμφέροντα που παρουσιάζονται ως καθολικά, κοινά σε όλη την κοινότητα. Η κυρίαρχη ιδεολογία συμβάλλει στην ουσιαστική ένταξη της κυρίαρχης τάξης, εξασφαλίζοντας άμεση επικοινωνία ανάμεσα σε όλα τα μέλη της και διακρίνοντάς τα

---

²⁶ Bourdieu, P. (1999) *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, Καρδαμίτσας, σελ. 33,39,91.

²⁷ Τασσόγλου, Μ. (2022) *Η Ηγεμονία του Νεοφιλελευθερισμού στον περί Μνημονίων Λόγο*, Παπαζήσης, σελ. 25,26.

από τις άλλες τάξεις, στην πλασματική ένταξη της στην κοινωνία στο σύνολό της, άρα στην αδρανοποίηση, την ψευδή συνείδηση των κυριαρχούμενων τάξεων, στη νομιμοποίηση της κατεστημένης τάξης και των διακρίσεων-ιεραρχιών που συμπεριλαμβάνονται σε αυτήν. Το συγκεκριμένο ιδεολογικό αποτέλεσμα, η κυρίαρχη κουλτούρα το παράγει αποκρύπτοντας τη διαιρετική λειτουργία κάτω από την επικοινωνιακή. Η ιδεολογία που ενώνει ως κώδικας επικοινωνίας είναι επίσης και η ιδεολογία που διαχωρίζει ως εργαλείο διάκρισης και κοινωνικής κατάταξης. Μέσω της λειτουργίας της ηγεμονικής ιδεολογίας στον καπιταλισμό νομιμοποιούνται οι συστηματικά προκύπτουσες διακρίσεις και εξαναγκάζονται οι υπόλοιπες ιδεολογίες να προσδιορίζονται ως αποκλίνουσες και λανθασμένες ανάλογα με την απόστασή τους από την κυρίαρχη ιδεολογία²⁸.

Οι σύγχρονες εννοιολογήσεις της ιδεολογίας αποδέχονται την συναρμογή ενός συνόλου στοιχείων και χαρακτηριστικών που διαπλέκονται, ενοποιούνται και τελικά ενεργοποιούνται ως σύστημα. Στη συνέχεια θα παρατεθούν ορισμένες εννοιολογήσεις της ιδεολογίας που η σύνθεσή τους μπορεί, κατά την άποψή μας, να ορίσει επαρκώς την έννοια και τη λειτουργία της ιδεολογίας στις νεωτερικές καπιταλιστικές κοινωνίες.

Ο Πλειός θεωρεί πως η ιδεολογία θα μπορούσε να οριστεί ως ο κοινωνικά κατασκευασμένος, ειδικός, αξιολογικός λόγος που εξηγεί και παράγει ή αναπαράγει την υφιστάμενη κοινωνική συγκρότηση. Σε αυτόν τον ορισμό είναι προφανές ότι η συγκρότηση κάποιας ιδεολογίας αποτελεί απότοκο των κοινωνικών διαδικασιών και όχι το αντίθετο, ως εκ τούτου η ιστορία δεν πρέπει να ερμηνεύεται ιδεαλιστικά αλλά με βάση την κοινωνική προέλευση των ιδεών της εκάστοτε εποχής²⁹. Εκτός της διαδικασίας της σύνθεσης, ο Βακαλιός εντοπίζει την ικανότητα μιας ιδεολογίας να λειτουργεί ως κοσμοθεωρία των ακολούθων της, ενώ διαχωρίζει και τις ιδεολογίες ανάλογα με το αν αποσκοπούν στη συντήρηση ή την αλλαγή της κοινωνικής διεύθεσης. Ο Λέκκας εμπλουτίζει την αντίληψη περί κοσμοθεωρίας με μια υλιστική διαδικασία που ενυπάρχει σε κάθε ιδεολογία: η υπάρχουσα κοινωνία εξηγείται ως σύμπλεγμα ιστορικών αιτιών. Ο Manheim συνδέει την ιδεολογία με την ουτοπία και θεωρεί πως η ιδεολογία είναι ένας χάρτης που δείχνει το δρόμο αλλά καμμία δεν έχει

---

²⁸ Bourdieu, P. (1999) *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, Καρδαμίτσας, σελ. 240, 241.

²⁹ Πλειός, Γ. (2001) *Ο Λόγος της Εικόνας: Ιδεολογία και πολιτική*, Παπαζήσης, σελ. 172.

καταφέρει να φτάσει στον επιθυμητό προορισμό, καθώς συχνά αποτελεί πηγή πλάνης παρά έγκυρο οδοδείκτη³⁰.

Ο Δοξιάδης, κινούμενος μεταξύ Foucault και Althusser, ορίζει την ιδεολογία ως αναπαράσταση των κοινωνικών σχέσεων, ή των κοινωνικών πραγμάτων που καθοδηγεί το πράττειν, στηριζόμενος στον ορισμό του Althusser ο οποίος θεωρεί την ιδεολογία αναπαράσταση της φανταστικής σχέσης του ατόμου με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής του, καθώς για τον Althusser ο ρόλος της ιδεολογίας δεν είναι απλά να διαστρεβλώνει την πραγματικότητα, αλλά να αναπαριστά τις ήδη υπάρχουσες διαστρεβλωμένες σχέσεις του υποκειμένου με την πραγματικότητα. Για τον Althusser η ιδεολογία δεν έχει ιστορία, αλλά με θετικό τρόπο, καθώς η ιδεολογία ως έννοια είναι προικισμένη με μια πανιστορική, ούτως ειπείν αιώνια, δομή³¹.

Η δύναμη της ιδεολογίας βασίζεται στο γεγονός ότι μπορεί να επηρεάσει και να διαμορφώσει τα ατομικά συστήματα πεποιθήσεων καθώς εδράζεται στο άτομο, τόσο στο άτομο δημιουργό της όσο και στο κάθε άτομο που την ενστερνίζεται και την εμπλουτίζει με τον τρόπο του. Προκειμένου να προσελκύσει οπαδούς βασίζεται στη διαδικασία της έγκλησης. Ένα κυρίαρχο Υποκείμενο που σχετίζεται με το φροϋδικό Υπερεγώ εγκαλεί το άτομο να πράξει σύμφωνα με την ιδεολογία που ασπάζεται και έτσι το άτομο υπόκειται σε αυτήν ως υποκείμενο με «υ» μικρό. Έτσι έχουμε από τη μία ένα «εγκαλούν Υποκείμενο», την ιδεολογία, και από την άλλη πολλά μικρά υποκείμενα που υπακούν στην έγκληση³².

Αν θεωρήσουμε ότι το πρώτο βασικό χαρακτηριστικό της ιδεολογίας είναι η σύνδεσή της με το υποκείμενο φορέα ή πομπό της και το δεύτερο η λειτουργία της ως κοσμοθεωρία, το τρίτο βασικό χαρακτηριστικό της είναι η σχέση της με το Λόγο. Ο Althusser θεωρεί ότι οι Λόγοι λειτουργούν ως οχήματα στα οποία επιβιβάζεται η ιδεολογία και μεταφέρεται από τον κόσμο των ιδεών και της θεωρίας στην πραγματικότητα και την καθημερινή πρακτική. Βέβαια, με τη χρήση του όρου Λόγος υπάρχει ο κίνδυνος η ιδεολογία, μετά τη θεωρία να περιοριστεί και στη γλώσσα³³. Κατά τη γνώμη του Eagleton όμως, Λόγος είναι οι χρήσεις της γλώσσας που

---

³⁰ Ταστσόγλου, Μ. (2022) *Η Ηγεμονία του Νεοφιλελευθερισμού στον περί Μνημονίων Λόγο*, Παπαζήσης, σελ. 27.

³¹ Δοξιάδης, Κ. (2017) *Ιδεολογία: Έξι Διαλέξεις*, Νήσος, σελ. 86.

³² Ταστσόγλου, Μ. (2022) *Η Ηγεμονία του Νεοφιλελευθερισμού στον περί Μνημονίων Λόγο*, Παπαζήσης, σελ. 29, 30.

³³ Στο ίδιο, σελ. 30.

δημιουργούν και κατευθύνουν συγκεκριμένες επιδράσεις πάνω στις οποίες εδράζεται η ιδεολογία. Η ιδεολογία ως Λόγος δεν παραμένει στο βασίλειο των ιδεών και του πνεύματος, αλλά διαχέεται στην κοινωνία εγγεγραμμένη στο κοινωνικό γίγνεσθαι μέσα από τους Λόγους³⁴. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Πουλαντζάς, «Η Ιδεολογία δεν συνίσταται μόνο ή απλώς σε ένα σύστημα ιδεών ή αναπαραστάσεων: αφορά επίσης μια σειρά από υλικές πρακτικές, που απλώνονται στα ήθη και έθιμα, στον τρόπο ζωής των ενεργών ατόμων και καλουπιάζεται έτσι, σαν τσιμέντο, στο σύνολο των κοινωνικών πρακτικών, συμπεριλαμβανομένων των πολιτικών και οικονομικών»³⁵.

Σε αυτό το απόσπασμα από το έργο του Πουλαντζά αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο η ιδεολογία διαχέεται σε όλους τους τομείς της κοινωνικής συμβίωσης των ανθρώπων αφού εντάσσεται στις πρακτικές τους. Παρόλα αυτά, οι πράξεις των υποκειμένων δεν συμβαδίζουν απαραίτητα με την ιδεολογία τους ή με άλλους τρόπους αυτοπροσδιορισμού τους, καθώς μια ιδεολογία δημιουργείται συνειδητά από τους παραγωγούς της, αλλά μπορεί να εσωτερικεύεται και ασυνείδητα από τους δέκτες του Λόγου που παράγει. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται η ιδεολογία της καθημερινότητας, δηλαδή η ατμόσφαιρα που δημιουργείται, συνειδητά ή μη, ως απόρροια του ανθρώπινου λόγου και νοηματίζει τις συμπεριφορές και τις ενέργειες των ανθρώπων ενώ, παράλληλα, αποκλείει τους Λόγους που αποκλίνουν από το πλαίσιο που η ίδια θέτει³⁶.

Στην περίπτωση του νεοφιλελεύθερου λόγου και της ηγεμονικής θέσης της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας ως ιδεολογία της καθημερινότητας στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, οφείλουμε να αποδεχτούμε ότι η νεοφιλελεύθερη οικονομική θεωρία που αποτελεί το θεμέλιό τους, όπως άλλωστε και κάθε κοινωνική θεωρία, αποτελεί σύνθεση επιστημονικής γνώσης και ιδεολογίας. Ως εκ τούτου ανακύπτει ζήτημα διάκρισης των επιστημονικών από τα ιδεολογικά στοιχεία, έργο εξαιρετικά δύσκολο ως και αδύνατο. Και τούτο επειδή ένα μεγάλο μέρος του ιδεολογικού στοιχείου κάθε θεωρίας κρύβεται στις υποθέσεις, στις παραλείψεις και στο ρητό ή άρητο σύστημα κοινωνικών αξιών και ιδιαίτερα στις αντιλήψεις για την ορθή σχέση ατόμου και κοινωνίας, τον σωστό τρόπο οργάνωσης της πολιτείας, της

---

³⁴ Eagleton, T. (1991) *Ideology: An Introduction*, Verso, σελ. 9.

³⁵ Πουλαντζάς, Ν. (2001) *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, σελ. 39.

³⁶ Ταστσόγλου, Μ. (2022) *Η Ηγεμονία του Νεοφιλελευθερισμού στον περί Μνημονίων Λόγο*, Παπαζήσης, σελ. 31.

οικονομίας και των ανθρώπινων σχέσεων. Η νεοφιλελεύθερη οικονομική θεωρία ισχυρίζεται ότι είναι επιστημονικά ουδέτερη και πλήρως απαλλαγμένη από ιδεολογικά στοιχεία, σε αντίθεση με αντίπαλές θεωρίες που εμπεριέχουν ιδεολογικά στοιχεία που τις καθιστούν μη επιστημονικές³⁷. Όπως όμως διευκρινίζει σαφώς η Robinson, η οικονομική θεωρία χρησιμοποιήθηκε διαχρονικά κατά ένα μέρος για τη διάδοση της κυρίαρχης ιδεολογίας και κατά το υπόλοιπο ως μέθοδος επιστημονικής έρευνας, καθώς κάθε οικονομικό σύστημα προϋποθέτει την ύπαρξη μιας σειράς κανόνων, μια ιδεολογία που τους δικαιολογεί και κάποια προδιαμορφωμένη από τον ηγεμονικό Λόγο συνείδηση στο άτομο που πράττουν προκειμένου να ενεργούν εντός του πλαισίου που διαμορφώνουν οι αυτοί κανόνες³⁸.

Μία βασική παραδοχή της φιλελεύθερης ιδεολογίας κατά τον 20^ο αιώνα είναι η ροπή αντίληψης της κοινωνικής πραγματικότητας ως επιχειρηματικό πεδίο πώλησης εμπορευμάτων κάθε είδους, σε υλική ή άυλη μορφή. Η κυρίαρχη ιδεολογία του νεοφιλελευθερισμού επεκτείνει τη φιλελεύθερη επιχειρηματική αντίληψη σε κάθε πεδίο της ανθρώπινης ύπαρξης. Η κυρίαρχη ιδεολογία ηγείται της συνείδησης, με αποτέλεσμα το Υποκείμενο της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας να εγκαλεί τα υποκείμενα ως επιχειρηματίες που εμπορεύονται τον ίδιο τον εαυτό τους. Ο ανταγωνισμός καθίσταται υπέρτατη αξία σε σημείο όπου ωθεί το άτομο να βελτιώνεται συνεχώς προκειμένου να υπερισχύσει στην αγορά εργασίας έναντι των ανταγωνιστών του, να εμπορευτεί επικερδέστερα τον εαυτό-επιχείρησή του. Το Υποκείμενο άτομο-πολίτης του πολιτικού φιλελευθερισμού, παραχωρεί τη θέση του στο Υποκείμενο άτομο-επιχείρηση του νεοφιλελευθερισμού³⁹.

Πρέπει να αναφερθεί ότι η κατάρρευση του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» και η άνευ αντιπάλου κυριαρχία των φιλελεύθερων δημοκρατιών και του νεοφιλελεύθερου λόγου δημιούργησε την ψευδαίσθηση της αντικειμενικότητας και αποϊδεολογικοποίησης, γεγονός που διευκόλυνε τη νεοφιλελεύθερη ηγεμονική ιδεολογία να επικρατήσει στο οικονομικό και πολιτικό πεδίο. Το ότι η σύγκλιση προκάλεσε τη σχεδόν σε παγκόσμια βάση επικράτηση μιας ιδεολογίας, δεν σημαίνει ότι επήλθε το τέλος των ιδεολογιών ή ότι ο νεοφιλελευθερισμός δεν είναι ιδεολογία.

---

³⁷ Πάκος, Θ. (2016) *Το Ιδεολογικό Στοιχείο της Νεοφιλελεύθερης Οικονομικής Θεωρίας*. https://mirc.ntua.gr/foundation/8th_conference/ergasies/07_PAKOS_THEOFANHS.pdf, σελ. 6, 7.

³⁸ Robinson, J. (1979) *Η Φιλοσοφία της Οικονομίας*, Παπαζήσης, σελ. 1, 2.

³⁹ Δοξιάδης, Κ. (2015) *Ο Foucault της Φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, Νήσος, σελ. 299.

Πίσω από τον μανδύα της αντικειμενικής επιστημονικής πραγματικότητας που επικαλείται ο νεοφιλελεύθερος λόγος, συμβαδίζουν ο συντηρητισμός που εκλαμβάνει τις κοινωνικές εξελίξεις ως φυσικά φαινόμενα και ο οικονομικός δαρβινισμός του «ελεύθερου» ανταγωνισμού⁴⁰.

Τα ανταγωνιστικά υποκείμενα που διαμορφώνονται στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού, συγκροτούνται εντός της αγοράς και του νεοφιλελεύθερου λόγου του καπιταλισμού, των ιδιωτικών ΜΜΕ και του επιστημονικού λόγου που παράγεται από τους νεοφιλελεύθερους ερευνητικούς θεσμούς και διαφεύγει από την μαρξική ταξινόμηση του ιδεολογικού εποικοδομήματος. Ο δημόσιος λόγος στον νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό συμπίπτει σχεδόν εξ ολοκλήρου με την παραγωγή της διαφήμισης και του μάρκετινγκ σε συνάρτηση με την στόχευση του επιστημονικού λόγου προς μία διοικητική και τεχνικοοικονομική κατεύθυνση που παρέχει αξιοπιστία και ιδεολογική συνδρομή στο σύστημα. Το ανταγωνιστικό υποκείμενο είναι ένα αυτοδιαφημιζόμενο υποκείμενο-επιχείρηση που διακινεί τον εαυτό του σε ένα περιβάλλον αυτονόητης αποδοχής της ατομικής και συλλογικής προπαγάνδας με στόχο το οικονομικό όφελος⁴¹.

Το «Ανταγωνιστικό Άτομο» ή αλλιώς «άτομο-επιχείρηση» του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού αποκλίνει από τη μαρξική θεωρία πώλησης και ανταλλαγής της εργατικής του δύναμης στους κατόχους των μέσων παραγωγής με αντάλλαγμα τον μισθό που του επιτρέπει να επιβιώνει. Το νεοφιλελεύθερο «άτομο-επιχείρηση» αποτελεί ατομικό κεφάλαιο σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο ανταγωνισμού επιχειρηματιών του εαυτού τους που εισπράττουν εισοδήματα απόδοσης των προσωπικών κεφαλαίων τους. Η κατάργηση της μαρξικής έννοιας της εκμετάλλευσης και της ανισότητας και η αντικατάστασή της από ένα ιδεολόγημα ατόμων-επιχειρήσεων που ανταγωνίζονται ελεύθερα και ισότιμα στα πλαίσια της νεοφιλελεύθερης καπιταλιστικής οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, αποτελεί μία από τις πιο βασικές ιδεολογικές στοχεύσεις του νεοφιλελευθερισμού. Ο νεοφιλελεύθερος λόγος αρθρώνει μια προπαγανδιστική επιχειρηματολογία που στοχεύει στην καταξίωση του καπιταλισμού ως μοναδικού συστήματος παραγωγής και αλήθειας, βάσει του οποίου θα δομείται η κοινωνία, η πολιτική, οι ηθικές πεποιθήσεις,

---

⁴⁰ Τασσόγλου, Μ. (2022) *Η Ηγεμονία του Νεοφιλελευθερισμού στον περί Μνημονίων Λόγο*, Παπαζήσης, σελ. 47, 48.

⁴¹ Δοξιάδης, Κ. (2021) *Νεοφιλελευθερισμός και Νεοτερική Εξουσία*, Νήσος, σελ. 55-58.

οι νομικοί κανόνες και οι τρόποι σκέψης και έκφρασης. Ο νεοφιλευθερισμός προωθεί με λεκτικές προπαγανδιστικές ακροβασίες την εγκαθίδρυση και καταξίωση της πιο αγνής μορφής αδιαμεσολάβητου, ολοκληρωτικού καπιταλισμού⁴².

1.5. Η ηγεμονία του νεοφιλελεύθερου λόγου

Ο νεοφιλελευθερισμός έχει εγκαθιδρυθεί και επικρατήσει μέσα από ένα σύνθετο πλέγμα δομών οικονομικής κυριαρχίας που επιβάλλουν τις δραστικές πολιτικές της ευέλικτης αγοράς εργασίας και του ανταγωνισμού των υποκειμένων στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, σε συνάρτηση με την αποσάρθρωση όλων των προϋπαρχουσών δομών που εκπορεύονταν από το κράτος και αποσκοπούσαν στην εξομάλυνση των ακραίων ανισοτήτων που δημιουργεί ο ανεξέλεγκτος καπιταλισμός. Αναπόφευκτα, επίσης, στηρίζεται σε ένα νέο ηγεμονικό καθεστώς γνώσης και αλήθειας, έναν μηχανισμό λόγου προσαρμοσμένο στις μορφές της νεοφιλελεύθερης πολιτικής οικονομίας ώστε να αποτελεί το διανοητικό της υπόβαθρο και να δημιουργεί ένα κοινό υπόστρωμα αντίληψης της κοινωνικής εμπειρίας, μια κοινή δόξα, έναν ηγεμονικό Νέο Λόγο του Κόσμου⁴³. Όπως αναφέρει στα «Τετράδια της Φυλακής», επιχειρώντας να αναλύσει την έννοια της ηγεμονίας ο Gramsci, η ηγεμονία ενώ σαν έννοια έχει ηθική και πολιτική διάσταση, οφείλει να είναι και οικονομική καθώς πρέπει αναγκαστικά να στηρίζεται στην αποφασιστική λειτουργία που ασκεί η ηγετική ομάδα στην καρδιά της οικονομικής δραστηριότητας⁴⁴.

Πριν εξετάσουμε την έννοια της ηγεμονίας και την ηγεμονική θέση του νεοφιλελεύθερου λόγου στις σύγχρονες κοινωνίες, πρέπει να αναγνωρίσουμε τις δύο διαφορετικές παραδόσεις που αποτελούν τα θεμέλια των κοινωνικών συσσωματώσεων της νεωτερικότητας, αυτών του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας. Το σύγχρονο δημοκρατικό κράτος ενσαρκώνει τον συμβιβασμό ανάμεσα στη λογική του φιλελευθερισμού, τη λογική της ελεύθερης αγοράς, και στη λογική της δημοκρατίας, των αξιώσεων της ισότητας, ελευθερίας, χειραφέτησης, δικαιοσύνης κ.ά. Ο συμβιβασμός ανάμεσα τους παίρνει διαφορετικές μορφές στην πορεία της ιστορίας και καταλήγει σε διαφορετικές συνθήκες ισορροπίας που καθορίζονται από τους

---

⁴² Δοξιάδης, Κ. (2021) *Νεοφιλελευθερισμός και Νεότερη Εξουσία*, Νήσος, σελ. 58-63.

⁴³ Παπαγεωργίου, Β., (2018) *Η Συμβολική Διάσταση της Νεοφιλελεύθερης Κυριαρχίας στη Σύγχρονη Ελλάδα: Μια Κριτική Ανθρωπολογική Προσέγγιση του Πολιτικού*, Πρακτικά του 6^{ου} Συνεδρίου της ΕΚΕ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

⁴⁴ Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*, Lawrence-Wishart, σελ. 161.

συσχετισμούς δύναμης που διαμορφώνονται στο κοινωνικό πεδίο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποτελεί απόλυτη ενσάρκωση των συσχετισμών αυτών. Η ένταση ανάμεσα στις δύο διαφορετικές παραδόσεις θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως διαρθρωτική, καθώς εξ ορισμού η οικονομία της αγοράς ματαιώνει την ενότητα με την ηθική του ελεύθερου ατόμου στην οικονομική ζωή, αλλά επιλύεται με την αποδοχή και εσωτερίκευση του δημοκρατικού (και στη συνέχεια κοινωνικού) κράτους στο πλαίσιο της ομαλής ηθικής ζωής που διέπει την κοινωνία. Σύμφωνα με τον Hegel, η έννοια της ηθικής κοινωνικής ζωής εκφράζει την ενότητα κράτους, ατόμου και οικονομίας που καθιστά εφικτή την ομαλή κοινωνική ζωή του υποκειμένου. Η ηθική ζωή, με βάση αυτό το σύστημα αξιών, προϋποθέτει ότι τα άτομα υποβάλλονται σε μια καθολική αρχή, αλλά εφόσον πρόκειται για αυτόνομα, ελεύθερα άτομα, η υποβολή αυτή δεν λαμβάνει καταναγκαστικό χαρακτήρα. Αντίθετα, βασίζεται στην εσωτερίκευση ενός αξιακού συστήματος που διασφαλίζει την τεχνητή ενότητα μιας ταξικά διαχωρισμένης κοινωνίας. Οι προϋποθέσεις, ο τρόπος και τα μέσα και τα μέσα που καθιστούν ορισμένες ιδέες και αντιλήψεις καθολικά αποδεκτές ως εσωτερικευμένες αρχές των μελών και του συνόλου της κοινωνίας, αποτελούν βασικές συνισταμένες του ηγεμονικού λόγου που διαμορφώνει το κυρίαρχο νοηματικό πλαίσιο της εκάστοτε κοινωνίας⁴⁵.

Ως ηγεμονία στο επίπεδο του λόγου και της ιδεολογίας μπορούμε να θεωρήσουμε την ιδεολογική κυριαρχία ενός συγκεκριμένου συνόλου ιδεών έναντι κάποιων άλλων συνόλων που περιέχουν διαφορετικές ιδέες. Ο Gramsci επιχείρησε να αναλύσει την έννοια της ηγεμονίας αποσκοπώντας στη σύνδεση θεωρίας και πράξης προκειμένου να βρεθεί ο τρόπος με τον οποίο το προλεταριάτο θα μπορέσει να αποκτήσει την ηγεμονία, δηλαδή το πως οι ιδέες που απηχούν τα ταξικά συμφέροντα των προλετάρων μπορούν να κυριαρχήσουν έναντι των ιδεών της αστικής τάξης. Η αστική τάξη στον καπιταλισμό, σύμφωνα με τον Gramsci, διαθέτει το προνόμιο της κυριαρχίας στο οικονομικό αλλά και το ιδεολογικό πεδίο. Η δε ηγεμονία της σχετίζεται απόλυτα με τη συναίνεση που απολαμβάνει η κυρίαρχη ιδεολογία. Η συναίνεση, μάλιστα, κατά τον Gramsci, τείνει να είναι αντιστρόφως ανάλογη των μέτρων καταναγκασμού που πρέπει να επιβάλλει όποιος ασκεί την ηγεμονία. Ως εκ τούτου, η ηγεμονία αποτελεί το απαραίτητο θεμέλιο για την άσκηση της εξουσίας σε συμβολικό,

---

⁴⁵ Άρνου, Π. (2017) *Παγκοσμιοποίηση, Νεοφιλελευθερισμός και Κρίση*, Παπαζήσης, σελ. 285-298.

διανοητικό και ηθικό επίπεδο και δεν ταυτίζεται με την κυριαρχία στην στενή έννοια του όρου της. Αντίθετα, όσο αυξάνεται ο καταναγκασμός, τόσο απομακρυνόμαστε από την ηγεμονία και τη συναίνεση. Η ηγεμονία, λοιπόν, εξασφαλίζει αλλά παράλληλα προϋποθέτει και την ρητή ή υπόρρητη έγκριση των ηγεμονευόμενων⁴⁶.

Αναλυτικότερα, κινούμενοι στα πλαίσια της γκραμισιανής θεωρίας, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για τρεις διαστάσεις της ηγεμονίας: ιδεολογική, που σημαίνει επίτευξη στοιχειώδους συναίνεσης προς όφελος των κυρίαρχων κοινωνικών δυνάμεων, πολιτική, που αναφέρεται στον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού, και οικονομική, η οποία, σύμφωνα με την μαρξιστική εννοιολογία, αφορά την κατοχή των μέσων παραγωγής και την συνακόλουθη κυριαρχία επί της οικονομικής δραστηριότητας. Οι τρεις διαστάσεις της ηγεμονίας αντιστοιχούν στα τρία επίπεδα που συνδιαρθρώνουν τον κοινωνικό σχηματισμό σύμφωνα με την κλασική μαρξιστική θεωρία: οικονομία, πολιτική, ιδεολογία. Σύμφωνα με τον Δοξιάδη, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε στην έννοια της ηγεμονίας και μια τέταρτη διάσταση, εκείνη της-επιστημονικής κυρίως, αλλά όχι μόνο- γνώσης. Η οποία γνώση δεν αποτελεί ξεχωριστό επίπεδο, καθώς ενυπάρχει, με διαφορετικό τρόπο, σε καθένα από τα τρία βασικά διακριτά επίπεδα⁴⁷.

Ένας επίσης σημαντικός παράγοντας που διαμορφώνει το αποτέλεσμα της διαπάλης για την ηγεμονία του λόγου είναι ο χώρος του πολιτισμού, καθώς η πολιτιστική βιομηχανία είναι καίριας σημασίας για την κατάκτηση της ηγεμονίας. Όπως αναφέρουν χαρακτηριστικά οι Adorno-Horkheimer, ολόκληρος ο κόσμος περνά μέσα από το φίλτρο της πολιτιστικής βιομηχανίας, αφού η πολιτιστική βιομηχανία διαδραματίζει καίριο ρόλο στη διαμόρφωση των κοινωνικών ταυτοτήτων και στον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και το εξωτερικό περιβάλλον⁴⁸. Κι αυτό επηρεάζει το αποτέλεσμα της ηγεμονικής πάλης, καθώς ο λόγος των ανθρώπων διαμορφώνεται από τις προσλαμβάνουσες τους. Και ο λόγος τους, με τη σειρά του, υπαγορεύει τις καθημερινές κοινωνικές πρακτικές των ανθρώπων, κατασκευάζει την καθημερινότητά τους. Σε αυτό το πλαίσιο, οι ηγεμονικές ιδέες εφαρμόζονται στην καθημερινότητα των ανθρώπων και αυτό συμβαίνει είτε συνειδητά

---

⁴⁶ Τασσόγλου, Μ. (2022) *Η Ηγεμονία του Νεοφιλελευθερισμού στον περί Μνημονίων Λόγο*, Παπαζήσης, σελ. 7-13.

⁴⁷ Δοξιάδης, Κ. (2021) Η κρίση της γνωσιακής ηγεμονίας. *Εφημερίδα των Συντακτών*. https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/311281_i-krisi-tis-gnosiakis-igemonias.

⁴⁸ Adorno, T.-Horkheimer, M. (1996) *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, Νήσος, σελ. 210.

κι ενεργητικά με το άτομο να ενστερνίζεται τις ιδέες αυτές, είτε ασυνείδητα και παθητικά με το άτομο να ακολουθεί το πλειοψηφικό ρεύμα που διαμορφώνει ο ηγεμονικός λόγος ερμηνείας της πραγματικότητας. Ο νεοφιλελευθερισμός προκειμένου να ηγεμονεύσει στο πεδίο των ιδεών, διαμόρφωσε ένα ευρύ δίκτυο επιρροής και διάχυσης του λόγου του μέσω ιδρυμάτων, θεσμών, δεξαμενών σκέψης, ΜΜΕ, πολιτικών και διανοούμενων⁴⁹.

Με ιστορικούς όρους, η ηγεμονία του λόγου και της γνώσης στην καπιταλιστική νεωτερικότητα απορρέει από τη χρησιμοποίηση της γνώσης προς όφελος της κυρίαρχης τάξης, η οποία παράλληλα ελέγχει τον τρόπο διαμόρφωσής της και διάχυσής της στο κοινωνικό σύνολο. Οι τεχνολογικές εφαρμογές, η έρευνα και το εκπαιδευτικό σύστημα είναι οι τομείς που διαμορφώνουν την γνωσιακή ηγεμονία εκ μέρους των κυρίαρχων δυνάμεων στον καπιταλισμό. Η ιδιαιτερότητα της γνωσιακής ηγεμονίας συνίσταται στο ότι προβάλλεται ως αντικειμενική, ουδέτερη, «φυσική» και ως εκ τούτου απαλλαγμένη από ιδεολογικό και ταξικό πρόσημο, καθώς εμφανίζεται να πηγάζει από την ορθολογικότητα του Διαφωτισμού και να αποβαίνει ωφέλιμη για το σύνολο της ανθρωπότητας. Ο νεοφιλελεύθερος λόγος εμπεδώνει την ηγεμονία του ακριβώς σε αυτήν την φαινομενικά ουδέτερη και αταξική θετικότητα των εφαρμογών της επιστημονικής γνώσης και δικαιώνει την ύπαρξή του σε ένα πεδίο λόγου που έχει διαμορφωθεί από τον ίδιο. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο δομών ιδεολογικής ηγεμονίας περιορίζονται δραματικά οι δυνατότητες παραγωγής πειστικού εναλλακτικού λόγου και συρρικνώνεται η ικανότητα κατανόησης και έκφρασης της βιωμένης εμπειρίας εκτός του προκατασκευασμένου πλαισίου αντιλήψεων⁵⁰.

Η ηγεμονία του νεοφιλελεύθερου λόγου κατασκευάζεται με τη συνδρομή της θεωρητικά ουδέτερης οικονομικής θεωρίας και μορφών πολιτικής που εφαρμόζονται εξ ονόματός της ή νομιμοποιούνται μέσω αυτής, χρησιμοποιώντας φορείς και θεσμούς βαθιά διαποτισμένους από τα προαπαιτούμενα που κληροδοτεί η προσκόλληση σε έναν ιδιάζοντα οικονομικό κόσμο, απόρροια μιας συγκεκριμένης οικονομικής ιστορίας. Η οικονομία, την οποία ο νεοφιλελεύθερος λόγος ανάγει σε πρότυπο, χρωστά την πλειονότητα των-υποτίθεται καθολικών-χαρακτηριστικών της στο γεγονός ότι είναι

---

⁴⁹ Ταστσόγλου, Μ. (2022) *Η Ηγεμονία του Νεοφιλελευθερισμού στον περί Μνημονίων Λόγο*, Παπαζήσης, σελ. 16, 20.

⁵⁰ Δοξιάδης, Κ. (2021) Η κρίση της γνωσιακής ηγεμονίας. *Εφημερίδα των Συντακτών*. https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/311281_i-krisi-tis-gnosiakis-igemonias.

προσδεδεμένη σε μια ιδιαίτερη κοινωνία, σε ένα συγκεκριμένο σύστημα πεποιθήσεων και αξιών και σε έναν ορισμένο τρόπο ηθικής θεώρησης του κόσμου, συνοπτικά σε ένα ορισμένο οικονομικό κοινό αίσθημα, το οποίο συνδέει και συνδιαμορφώνει τις γνωστικές δομές μια ιδιαίτερης κοινωνικής τάξης, η οποία επιχειρεί να χειραγωγήσει την αντίληψη της πραγματικότητας⁵¹. Ο νεοφιλελεύθερος λόγος αποσκοπεί να καταστήσει ένα κοινωνικά κατασκευασμένο σύστημα παραγωγής και διανομής του κοινωνικού προϊόντος, όπως ο καπιταλισμός, ως μοναδική και αναντίρρητη, φυσική πραγματικότητα. Με τα λόγια του Mises διαγράφεται καθαρά η κοινωνική διευθέτηση που προτείνει ο νεοφιλελευθερισμός: «Και οι άνθρωποι είναι διαφορετικοί, δεν είναι ίσοι. Ποτέ δεν πρόκειται να γίνουν. Υπάρχουν ορισμένοι άνθρωποι που είναι πιο προικισμένοι σε ένα θέμα και λιγότερο σε άλλο. Και υπάρχουν άνθρωποι που έχουν το χάρισμα να διανοίγουν νέες οδούς, να αλλάζουν το ρεύμα της γνώσης. Στις καπιταλιστικές κοινωνίες, αυτού του είδους οι άνθρωποι πετυχαίνουν την οικονομική και τεχνολογική πρόοδο»⁵².

1.6. Οι αντιφάσεις του νεωτερικού υποκειμένου

Η σύλληψη του νεοφιλελευθερισμού για την κοινωνία ως απλό άθροισμα ατομικότητων που ανταγωνίζονται στο πεδίο της αγοράς εν είδει επιχειρήσεων του εαυτού τους και καθιστούν την κοινωνία ένα σύμπλεγμα ανταγωνιστικών επιχειρηματικών σχεδίων, συνοδεύεται από ένα νέο πρότυπο για το υποκείμενο, το οποίο διαφέρει από το πρότυπο των καπιταλιστικών βιομηχανικών κοινωνιών που κατασκευάστηκε με την σύμπλευση φιλελευθερισμού και δημοκρατίας. Το υπό κατασκευή νεοφιλελεύθερο υποκείμενο παράγεται μέσω ενός μηχανισμού επιδόσεων και απόλαυσης, ο οποίος αποτελεί αντικείμενο πολλών μελετών και αναλύσεων. Υπάρχουν πολλές περιγραφές, σήμερα, για τον «ρευστό», «αβέβαιο», «ευέλικτο», «επισφαλή», «χωρίς βαρύτητα» άνθρωπο. Αυτές οι μελέτες, οι οποίες βρίσκονται στο μεταίχμιο μεταξύ ψυχανάλυσης και κοινωνιολογίας, περιγράφουν μια καινούργια ανθρώπινη κατάσταση, η οποία επηρεάζει, σύμφωνα με τον Robert Dany Dufour, μέχρι και την ίδια την ψυχική οικονομία, όπου ο όρος ψυχική οικονομία σηματοδοτεί την μελέτη του ψυχικού αποτυπώματος της νεοφιλελεύθερης λογικής, τις ανθρωπολογικές

---

⁵¹ Bourdieu, P. (2017) *Αντεπίθεση Πυρών*, Πατάκης, σελ. 209.

⁵² Mises, L. V. (1984) *Η Οικονομική της Ελευθερίας*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, σελ. 54.

συνέπειες και τις διαθλάσεις σε όλα τα συμβολικά συστήματα που οργανώνουν την ανθρώπινη συμβίωση (εκπαίδευση, εργασία, πολιτικούς θεσμούς κ.λπ.)⁵³.

Η κατασκευή του οικονομικού ανθρώπου, ως αρχετυπικού κανονιστικού προτύπου αποτελεί ίσως τη σημαντικότερη τομή στη νεότερη ιστορία των κοινωνικών νοοτροπιών. Εδράζεται στην κυνική και απαισιόδοξη κοινωνιολογική διαπίστωση η οποία συνοψίζεται στο «*homo homini lupus*», που αναδεικνύεται σε αρχή η οποία προσδιορίζει τις ατομικές αγοραίες συμπεριφορές και ταυτόχρονα θέτει τα πλαίσια για την κοινωνική οικονομική συμπεριφορά. Η ανυπόκριτη ιδιοτέλεια αναγορεύεται στη διστορική και αυταπόδεικτη εκείνη ανθρωπολογική αλήθεια που θα συμβάλλει στην εκλογίκευση και κατανόηση των ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων, ώστε ο άνθρωπος να πρέπει εξ ορισμού να αντιμετωπίζεται ως λύκος από τον συνάνθρωπό του και το κοινωνικό σύνολο. Πάνω σε αυτήν την αυτονόητη, υποτίθεται, ανθρωπολογική σταθερά, δομείται η νεοφιλελεύθερη λογική η οποία αντιμετωπίζει τις ανταγωνιστικές ανθρώπινες σχέσεις ως φυσιολογικές, αναπότρεπτες ή ακόμα και αναγκαίες. Ο *homo economicus* δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί παρά από τη στιγμή που ο άνθρωπος νοσηματοδοτείται εξ αρχής ως εκ φύσεως *lupus*, ο οποίος ξεπέρασε το προκοινωνικό στάδιο του φυσικού ανταγωνισμού και ανταγωνίζεται πλέον στο οικονομικό πεδίο της ελεύθερης καπιταλιστικής αγοράς. Για τη νεοφιλελεύθερη λογική, οποιαδήποτε προσπάθεια θα κατέτεινε στην τιθάσευση ή στην άμβλυνση των ενστίκτων που οδηγούν στον διαρκή ανταγωνισμό και στην άρση των κοινωνικών συνεπειών του οικονομικού πολέμου όλων εναντίον όλων, θεωρείται εκ προοιμίου όχι απλά αλυσιτελής αλλά και επιζήμια. Οι άνθρωποι δρουν ορθολογικά και συνεπώς προβλέψιμα και διακανονίσιμα, αποκλειστικά όταν δρουν ως ιδιοτελείς οικονομικοί λύκοι⁵⁴.

Η νεωτερική σύνθεση καπιταλισμού, φιλελευθερισμού και δημοκρατίας διαφοροποιείται αισθητά από τη νεοφιλελεύθερη φασματική καπιταλιστική ουτοπία, καθώς αναγνωρίζει ότι οι μη αγοραίες και κατά μείζονα λόγο πολιτικές συμπεριφορές δεν είναι δυνατόν να συντεθούν αρμονικά στα ανταγωνιστικά, επιθετικά και ιδιοτελή πλαίσια που δημιουργεί η αγορά. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο πρέπει να υπαχθούν σε διαφορετικές αξιολογικές κωδικοποιήσεις και σε άλλους αξιακούς και ηθικούς

---

⁵³ Dardot, P.-Laval, C. (2022) *Ο Νέος Λόγος του Κόσμου*, Angelus Novus, σελ. 471.

⁵⁴ Τσουκαλάς, Κ. (1998) *Είδωλα Πολιτισμού*, Θεμέλιο, σελ. 264, 265.

κανονισμούς. Αυτό ισχύει πρωτίστως στο σύστημα των πολιτικών και εξουσιαστικών σχέσεων και εξαρτήσεων, καθώς οι πραγματικές εξουσιαστικές σχέσεις που αναπτύσσονται στις ανθρώπινες κοινωνίες δεν μπορούν να ποσοτικοποιηθούν και να υπαχθούν σε έναν ενιαίο τυποποιημένο κανονισμό. Έξω από τη σφαίρα της αγοράς, όπου οι ιδιοτελείς επιθετικότητες αλληλοεξουδετερώνονται και εναρμονίζονται παραγωγικά, σύμφωνα με την κλασική φιλελεύθερη θεώρηση, η αδίστακτη φύση του ανθρώπου λύκου, ειδικά στην άσκηση της δημόσιας πολιτικής δράσης, κινδυνεύει να γίνει κοινωνικά καταλυτική. Ως εκ τούτου, ο νεωτερικός άνθρωπος δεν ζει και πράττει ως συγκροτημένη, σύνθετη και ενιαία ηθική ολότητα, αλλά εμφανίζεται ως πολυδιάστατο όν που επιλέγει να δρα, ανάλογα με το πεδίο δράσης, με διαφορετικές αξιακές και ηθικές προδιαγραφές. Το άτομο της νεωτερικότητας οφείλει να είναι οικονομικός άνθρωπος-λύκος στα πλαίσια της αγοράς, ανιδιοτελής πολίτης στην πολιτική κοινωνία και ιδιώτης στην προσωπική και οικογενειακή ζωή του. Με την έννοια αυτή, η δόμηση της ηθικής υπόστασης του νεωτερικού ανθρώπου εμφανίζεται ως καταστατικά σχιζοειδής και κατακερματισμένη ανάμεσα στις ονοματισμένες και περιχαρακωμένες περιοχές του Οικονομικού, του Πολιτικού και του Ιδιωτικού που υπόκεινται σε διαφορετικές μεταξύ τους κανονιστικές κωδικοποιήσεις⁵⁵.

Έτσι, ο ηθικός διχασμός του νεωτερικού υποκειμένου είναι απαρέγκλιτος. Προκειμένου να καταφέρει να συγκεράσει τις αντιφατικές κοινωνικές συμπεριφορές που υποχρεούται αλλά και οφείλει να επιδεικνύει για να ζήσει ανθρώπινα και να επιβιώσει λογικά, πρέπει να εσωτερικοποιήσει μία μόνιμη σχάση του καθημερινού ηθικού και υπαρξιακού του κόσμου σε δύο ασυμβίβαστα μεταξύ τους δεοντολογικά υποσυστήματα: έναν ηθικό κόσμο της οικογένειας, των άτυπων εκουσίων κοινωνικών πολιτικών σχέσεων και καθηκόντων και της πολυσήμαντης συμβολικής τους νοηματοδότησης, και ένα στυγνό και πραγματιστικό κόσμο της ωφελμιστικής σύμβασης και της ανελέητης εκμετάλλευσης του λόγου του άλλου στην αγορά. Στις κατανάγκην αμφίσημες, αντιφατικές και μεταλογικές στοχοθεσίες της ιδιωτικής και της πολιτικής ζωής θα αντιπαρατεθεί η τυποποιημένη και γυμνή μεγιστοποίηση της αγοράς, όπου όλα τα νόμιμα μέσα για την επιδίωξη του οικονομικού οφέλους είναι

---

⁵⁵ Τσουκαλάς, Κ. (1998) *Είδωλα Πολιτισμού*, Θεμέλιο, σελ. 265-273.

επιτρεπτά και θεμιτά, στο μέτρο που εμφανίζονται ως εξ υποθέσεως μετρήσιμα και ως εκ τούτου λογικά⁵⁶.

Οι φιλελεύθερες καπιταλιστικές δημοκρατίες αποτελούσαν ανέκαθεν ένα πεδίο πολλαπλών εντάσεων, διεκδικήσεων και τάσεων διαφοροποίησης. Μπορούν να περιγραφούν ως κοινωνικές οργανώσεις που επέτρεπαν ή ακόμα και ευνοούσαν εντός ορισμένων ορίων μια ετερογενή λειτουργία του υποκειμένου, με τέτοιον τρόπο ώστε να διασφαλίζεται ταυτόχρονα ο διαχωρισμός και η συνάρθρωση κάθε σφαίρας της ζωής. Οι παράλληλες τάσεις που ενεργοποιούνταν στο πλαίσιο τους, η πολιτική δημοκρατία και ο φιλελεύθερος καπιταλισμός, εγγυούνταν μία σχετική ανεξαρτησία των θεσμών, των κανόνων και των ηθικών, θρησκευτικών, οικονομικών, πολιτικών, αισθητικών και διανοητικών προτύπων. Έτσι ο νεωτερικός άνθρωπος διχοτομήθηκε στον ιδιώτη-πολίτη με τα αναφαίρετα δικαιώματα και τον οικονομικό άνθρωπο που κινείται με αποκλειστικό γνώμονα το συμφέρον του, ο άνθρωπος ως σκοπός και ο άνθρωπος ως μέσο. Είναι γεγονός ότι η ιστορία της νεωτερικότητας επιφύλασσε μια ανισορροπία προς όφελος του δεύτερου πόλου, την ανάπτυξη μίας γενικής λογικής των ανθρώπινων σχέσεων οι οποίες υποτάσσονται στον κανόνα της μεγιστοποίησης του κέρδους με τα ανθρώπινα υποκείμενα ως μέσα για την επίτευξή του⁵⁷.

Στο πλαίσιο των ανθρώπινων σχέσεων, αυτή η εκτεταμένη εμπορευματοποίηση έλαβε τη μορφή της συμβασιοποίησης, καθώς οι εκούσιες συμβάσεις μεταξύ ελεύθερων ατόμων, τις οποίες βέβαια εγγυάται η κυρίαρχη εξουσία, υποκατέστησαν τις προνεωτερικές θεσμικές μορφές της συγγένειας και της γονικής σχέσης και γενικότερα τις παραδοσιακές μορφές συμβολικής κοινωνικής αλληλεγγύης. Το νεωτερικό υποκείμενο άρχισε όλο και περισσότερο να αντιλαμβάνεται την ελευθερία του ως ελευθερία να αναλαμβάνει εκουσίως δεσμεύσεις και την κοινωνία ως ένα σύνολο σχέσεων επικεντρωμένων στη συναλλαγή, τον συνεταιρισμό και τον ανταγωνισμό μεταξύ προσώπων που διαθέτουν ιερά και απαραβίαστα δικαιώματα. Αυτό αποτελεί την ουσία του σύγχρονου ατομικισμού. Όπως έχει σαφώς επισημάνει ο Durkheim, εδώ οφείλουμε να εντοπίσουμε μία σημαντική αυταπάτη, στον βαθμό που κάθε σύμβαση δεν είναι κάτι παραπάνω από μια απλή συμφωνία που χωρίς την

---

⁵⁶ Τσουκαλάς, Κ. (1998) *Είδωλα Πολιτισμού*, Θεμέλιο, σελ. 275-279.

⁵⁷ Dardot, P.-Laval, C. (2022) *Ο Νέος Λόγος του Κόσμου*, Angelus Novus, σελ. 473.

παρουσία του κράτους ως εγγυητή της τήρησής της, διακυβεύεται η κατάκτηση της όποιας προσωπικής ελευθερίας μεταξύ των συμβαλλόμενων υποκειμένων⁵⁸.

Η κοινωνική διαδικασία που οδήγησε σταδιακά στην κατασκευή ενός νέου τύπου υποκειμένου, με κατάληξη το υποκείμενο που κατασκευάζεται στο πλαίσιο των νεοφιλελεύθερων λόγων και πρακτικών, οφείλει να εξεταστεί υπό ένα πρίσμα συλλογιστικών και θεσμικών πρακτικών οι οποίες προς το τέλος του 20ού αιώνα, κατέληξαν στη δημιουργία της μορφής ενός ανθρώπου-επιχείρηση ή αλλιώς του επιχειρηματικού υποκειμένου, προωθώντας την εφαρμογή ενός πλέγματος ποινών, κινήτρων και συνεπειών που έχουν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός νέου τύπου ψυχικών λειτουργιών. Για να επιτευχθεί ο νεοφιλελεύθερος στόχος ριζικής αναδιοργάνωσης του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων, των επιχειρήσεων και των θεσμών μέσω του πολλαπλασιασμού και της εντατικοποίησης των μηχανισμών, των σχέσεων και των συμπεριφορών της αγοράς, έπρεπε τα υποκείμενα να ξεπεράσουν το διχοτομημένο και αντιφατικό είναι τους και να μεταβληθούν σε νεοφιλελεύθερα ανταγωνιστικά υποκείμενα σε όλα τα πεδία του βίου τους, να μεταβληθούν σε εκούσιους μονομάχους της παγκόσμιας αρένας⁵⁹. Στην τελική της απόληξη, η ατομοκεντρική λογική του νεοφιλελευθερισμού ισοδυναμεί με μια καθολική επιταγή προς τα υποκείμενα να λειτουργούν ως ανταγωνιστικοί οικονομικοί φορείς σε οτιδήποτε εξέρχεται από την καθαρά ιδιωτική τους σφαίρα, η οποία επίσης εν πολλοίς καθορίζεται από υπολογιστικά και οικονομικά κριτήρια. Στο πλαίσιο του αέναου ανταγωνισμού που εγκαθιδρύει ο νεοφιλελευθερισμός, οι νέοι οικονομικοί άνθρωποι ανταγωνίζονται διακρινόμενοι από πλήρη ηθική και κοινωνική αχρωματοψία, καθώς οι οικονομικοί άνθρωποι υφίστανται πλέον μονοδιάστατα ως αντισυμβαλλόμενοι, δηλαδή ως τυποποιημένοι ανταγωνιστές, φορείς ατομικών βουλήσεων και συμφερόντων, ως μέσα ικανοποίησης της ακόρεστης μεγιστοποιητικής δίψας τους⁶⁰. Όπως αναφέρει ο Friedman, «...Αυτό που κάνει η αγορά είναι να μειώνει πολύ το φάσμα των υποθέσεων που πρέπει να αποφασισθούν με πολιτικά μέσα και επομένως να ελαχιστοποιεί το όριο στο οποίο είναι αναγκαίο να συμμετέχει η κυβέρνηση στο παιχνίδι. Το χαρακτηριστικό της δράσης μέσω πολιτικών καναλιών είναι ότι έχει την τάση να απαιτεί ή να επιβάλλει σε μεγάλο βαθμό τον κομορμισμό. Από την άλλη

---

⁵⁸ Dardot, P.-Laval, C. (2022) *Ο Νέος Λόγος του Κόσμου*, Angelus Novus, σελ. 474.

⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 472.

⁶⁰ Τσουκαλάς, Κ. (1998) *Είδωλα Πολιτισμού*, Θεμέλιο, σελ. 279.

μεριά, το μεγάλο πλεονέκτημα της αγοράς είναι ότι επιτρέπει μεγάλη ποικιλία. Είναι με την πολιτική ορολογία ένα σύστημα αναλογικής αντιπροσώπευσης. Δηλαδή, καθένας μπορεί να ψηφίσει για το χρώμα της γραβάτας που θέλει να αποκτήσει, δεν είναι υποχρεωμένος να δει τι χρώμα θέλει η πλειοψηφία και ύστερα, αν βρίσκεται στη μειοψηφία, να υποκύψει»⁶¹.

Όλες οι κοινωνίες, σε όλες τις εποχές, είναι κατά κάποιον τρόπο εξαναγκασμένες να κατασκευάζουν και να ονοματίζουν διαφορές. Προκειμένου να μπορέσει να οργανωθεί ως σύστημα και να προσδώσει κοινωνικό νόημα στις σχέσεις που επικαθορίζονται από το σύστημα αυτό, ο λόγος δια-κρίνει, καθώς η γλώσσα και η επικοινωνία δεν είναι δυνατόν να λειτουργήσουν ως σύστημα σημαινόντων, παρά μόνο στο βαθμό που παραπέμπουν σε διαφορετικά σημαινόμενα. Με την έννοια αυτή, η ιδιαιτερότητα του λόγου του καπιταλισμού και της νεοφιλελεύθερης εκδοχής του, δεν είναι απλά ότι κατασκευάζει κοινωνικές διαφορές πάνω στις οποίες θεμελιώνει τη σημασιολογική του τάξη, αλλά το γεγονός ότι οι διαφορές αυτές νοηματίζονται με άξονα ορισμένα φαινόμενα γνωρίσματα του ατόμου που προκύπτουν από τις φορτισμένες διαφορικές θέσεις του στο οργανωμένο σύστημα των κοινωνικών σχέσεων. Υποχρεωμένος να εκλογικεύσει τις οικονομικές διαφορές που εκτρέφει, ο νεοφιλελευθερισμός επιχειρεί να δομήσει έναν λόγο που επιτρέπει στις διαφορές αυτές να αυτονοματίζονται και να αυτοδικαιώνονται ως φυσικά και νομικά κατοχυρωμένες ανισότητες. Ο νεοφιλελευθερισμός προσπαθεί να προσδώσει φυσικά χαρακτηριστικά και ιδιότητες στην κοινωνική ανισότητα που δημιουργεί ο καπιταλισμός, κατασκευάζοντας έναν μύθο που προσπαθεί να φυσικοποιήσει μια κοινωνική κατασκευή καθιστώντας την ανισότητα ως αυθύπαρκτη κατάσταση αντί για καθολικό κοινωνικό διακύβευμα⁶².

Ο Hayek, ίσως ο κυριότερος θεωρητικός του νεοφιλελευθερισμού, προτείνει μια εξελικτική θεωρία των θεσμών και του πολιτισμού, υποστηρίζοντας ότι μόνο η εξέλιξη και όχι το συνειδητό ορθολογικό σχέδιο μπορεί να παράγει βέλτιστο οικονομικό αποτέλεσμα και να δημιουργήσει ένα κράτος που λειτουργεί στη βάση γενικών και απρόσωπων κανόνων, οι οποίοι προστατεύουν τους ατομικούς ιδιωτικούς χώρους-την ελευθερία του υποκειμένου-από ξένες επεμβάσεις. Ουσιαστικά ο Hayek

---

⁶¹ Friedman, M. (1985) Η σχέση ανάμεσα στην οικονομική και την Πολιτική Ελευθερία, στο *Η Φιλελεύθερη Ιδεολογία*, Imago, σελ. 209, 210.

⁶² Τσουκαλάς, Κ. (1998) *Είδωλα Πολιτισμού*, Θεμέλιο, σελ. 309.

προσπαθεί να κατασκευάσει μια πολιτική και διακαική θεωρία, η οποία θα επεκτείνει στο κράτος και τους θεσμούς την ιδέα της «αυθόρμητης τάξης» που η οικονομική επιστήμη έχει χρησιμοποιήσει για την ανάλυση της αγοράς. Κατά τον Hayek, τόσο στην αγορά όσο και στο πεδίο της κοινωνικής συγκρότησης, η «αυθόρμητη τάξη» υπήρξε αποτέλεσμα «φυσικής» εξέλιξης και όχι ανθρώπινου σχεδίου. Ακόμα περισσότερο, η ανθρώπινη ελευθερία διακυβεύεται από την προσπάθεια συλλογικής διόρθωσης και υποταγής στα ανθρώπινα σχέδια της «αυθόρμητης τάξης», σε αντίθεση με την ατομική εγωιστική οικονομική συμπεριφορά, η οποία, κατά τον Hayek, αποτελεί εγγύο ελευθερίας, χειραφέτησης και αυτονομίας⁶³.

Ο νεοφιλελευθερισμός, ακόμα και αν εμφανίζεται ως ιδεολογική συνέχεια και εξέλιξη του κλασικού φιλελευθερισμού, σηματοδοτεί μία βαθιά ρήξη σε σχέση με τις ανθρωπολογικές προκείμενες της φιλελεύθερης σημασιακής τάξης, καθώς ο κυρίαρχος λόγος που παράγεται δεν αρκείται πια στο να προσλαμβάνει τη «φυσική» συμπεριφορά του ανθρώπου ως αποσπασμένη από το ιστορικό και αξιακό της πλαίσιο. Επιδιώκει επιπρόσθετα να αποστασιοποιηθεί πλήρως από οποιαδήποτε εναπομείναντα θραύσματα υπερβατικών αξιακών μελημάτων και ηθικών προβληματισμών. Στα πλαίσια του ο νέος αποκλειστικά οικονομικός άνθρωπος υπάρχει και λειτουργεί αποκλειστικά και μόνος ως φορέας της «φυσικής» ατομικής του ιδιοτέλειας. Ο δομικά ιδιοτελής ατομοκεντρικός ωφελιμισμός εκφράζεται με τη μορφή μιας διστορικής και αυτοφυσικής κατάστασης, πάνω στην οποία θεμελιώνεται ένα εξίσου «φυσικό» και υπαρξιακά επιβεβλημένο ατομικό δικαίωμα στο συμφέρον. Ως προερχόμενο από την διστορική φύση του ανθρώπου, το δικαίωμα αυτό εμφανίζεται εξίσου ισχυρό με άλλα σκληρά φυσικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στην ελευθερία, την ελεύθερη έκφραση και συνάθροιση ή την ιδιωτική ζωή. Η αμφιλεγόμενη επιδίωξη ατομικών συμφερόντων εις βάρος άλλων αναβαθμίζεται σε ανθρωπολογικό αυτονόητο και κατ' επέκταση καθολικά αποδεκτό και εκ φύσεως πανίσχυρο ατομικό δικαίωμα που υπερβαίνει κάθε μορφή πολιτικού και κοινωνικού δικαιώματος. Η νομικά κατοχυρωμένη ιδιοκτησία υλικών πραγμάτων επεκτείνεται σε οτιδήποτε μπορεί να εκληφθεί ως αντικείμενο ιδιοτελούς ιδιοποίησης ή μέσο αποκόμισης ποσοτικοποιημένου οφέλους⁶⁴.

---

⁶³ Βούλγαρης, Γ. (2003) *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός, Κοινωνικό Κράτος 1973-1990*, Θεμέλιο, σελ. 113.

⁶⁴ Τσουκαλάς, Κ. (2020) *Ο Αόρατος Λεβιάθαν*, Πόλις, σελ. 409, 410.

Ο νεοφιλελεύθερος λόγος μεταπλάθει έντεχνα, το αυτονόητο και αξιακά ανεπίληπτο αίτημα του φιλελευθερισμού για προστασία της υπαρξιακής αυτονομίας του ανθρώπου σε ένα ιστορικά νεοπαγές ωφελμιστικό αίτημα για μια απεριόριστη ιδιοτελή ιδιοποίηση. Το φιλελεύθερο αίτημα προστασίας της ατομικής ιδιοκτησίας ως εχέγγυο της ελευθερίας δεν αναφέρεται πλέον με αρνητική έννοια που αφορά μόνο στην προστασία της ασφάλειας, της προσωπικότητας και της αξιοπρέπειας των ενεχόμενων υποκειμένων, αλλά επικεντρώνεται στην φυσικοποίηση και κατοχύρωση ενός δικαιώματος σε μια άνευ όρων και ορίων ατομική δράση ενάντια και εις βάρος των υπολοίπων. Σε οικουμενική πλέον κλίμακα επιχειρείται να αναγνωριστεί ένα ολοκληρωτικό φυσικό δικαίωμα στην ατομική ιδιοτέλεια και κατ' επέκταση στην εξορισμού αξιοποιησιμότητα όλων των διαθέσιμων ατομικών πλεονεκτημάτων έναντι των άλλων. Τελικά, η καταξίωση κάθε μορφής ατομικής ιδιοτέλειας και κερδοσκοπίας εμφανίζεται ως αναγκαία προϋπόθεση για την εύρυθμη αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων και του καπιταλισμού. Υπό τους όρους αυτούς, το ατομικό συμφέρον και το αναφαίρετο δικαίωμα του ανθρώπου να δρα εξυπηρετώντας αποκλειστικά ιδιοτελείς σκοπούς, συμπλέκονται μεταξύ τους με τη μορφή ενός αξιωματικά συνεπειοκρατικού λόγου που ποσοτικοποιεί και κατατάσσει τις πιθανές ωφέλειες ή ζημιές από την κοινωνική δράση των υποκειμένων⁶⁵. Ο Mises συμπυκνώνει αυτή την αντίληψη ως προκύπτουσα από τις αρχές του φιλελευθερισμού, τονίζοντας ότι: «Στην πραγματικότητα, η κεντρική ιδέα του φιλελευθερισμού είναι η ατομική ιδιοκτησία, και όχι κάποια παρεξηγημένη αντίληψη του ελεύθερου ανταγωνισμού... Η ατομική ιδιοκτησία δημιουργεί για το άτομο μια σφαίρα μέσα στην οποία είναι ελεύθερο από το κράτος. Θέτει όρια στη λειτουργία της εξουσίας... Είναι το έδαφος όπου ωριμάζουν οι σπόροι της ελευθερίας και όπου ριζώνουν η αυτονομία του ατόμου και σε τελική ανάλυση κάθε υλική και πνευματική πρόοδος. Με αυτή την έννοια, μπορούμε να πούμε ότι είναι η θεμελιακή προϋπόθεση για την εξέλιξη του ατόμου»⁶⁶.

Οι κανόνες που διέπουν τις τυποποιημένες συμπεριφορές του ορθολογικού οικονομικού ανθρώπου εντάσσονται σε μία νέα λογική. Ως ψυχαναγκαστικά σταθμίζουσες επιθυμητικές μηχανές, τα ελεύθερα υποκείμενα μετονομάζουν τις επιθυμίες του σε ανάγκες, τις τυποποιούν ως συμφέροντα και τις πραγματοποιούν ως ελεύθερες επιλογές. Όλοι οι ορθολογικοί άνθρωποι εμφανίζονται πλέον ως ψυχή, σώμα

⁶⁵ Τσουκαλάς, Κ. (2020) *Ο Αόρατος Λεβιάθαν*, Πόλις, σελ. 413-416.

⁶⁶ Παρατίθεται στο *Φιλελεύθερη Ιδεολογία*, ο.π., σελ. 276, 267.

και διάνοια δεμένοι στο άρμα μιας αέναης και ψυχαναγκαστικής αναζήτησης ωφέλειας. Υπό αυτήν την έννοια, η κοινωνική παραγωγή και αναπαραγωγή δεν είναι παρά μια επιθυμητική παραγωγή μέσα σε αυστηρά καθορισμένες συνθήκες. Η νεοφιλελεύθερη λογική εκλαμβάνει ως δεδομένο ότι το ιδιοτελές άτομο αποφασίζει και δρα ιεραρχώντας τις επιθυμίες, τις ανάγκες και τις ωφέλειες σε κατά μήκος ενός ενιαίου νοηματικού άξονα και βάσει ενός τυποποιημένου λογικού κανονισμού και μόνον⁶⁷.

1.7. Η κατασκευή του νεοφιλελεύθερου υποκειμένου

Αποτελεί θεμελιώδη αρχή του νεοφιλελεύθερου λόγου η μεθοδολογική αλλά και αξιολογική προτεραιότητα του ατομικισμού έναντι της όποιας μορφής συλλογικότητας, έναντι της κοινωνίας εντέλει. Η στάση αυτή έχει ως δεδηλωμένο στόχο την *a priori* απαξίωση της κοινωνικής αρχής και του σοσιαλιστικού ιδεώδους, το οποίο στηλιτεύεται ως εγχείρημα επιβολής μίας τεχνητής, ανορθολογικής και καταληκτικά αφύσικης συλλογικής συνείδησης στη θέση μιας υποτιθέμενης φυσικής και αυθόρμητης τάξης, η οποία βασίζεται στο άτομο, ως απόλυτη και αυτόνομη, οντολογικά και ηθικά μονάδα. Με αυτό τον τρόπο ο νεοφιλελεύθερος λόγος σηματοδοτεί τον εκφυλισμό της φιλελεύθερης παράδοσης από την-κλασική-σύνδεσή της με οικουμενικά δικαιώματα του ανθρώπου, στη-νεοφιλελεύθερη-θεωρητική απαξίωση κάθε έννοιας κοινωνικής δικαιοσύνης και πολιτικών δικαιωμάτων και την αναγόρευση του αφηρημένου, αυτόνομου και απογυμνωμένου από κάθε κοινωνική αναφορικότητα ατόμου της αγοράς, σε αποκλειστικό υποκείμενο κρίσεων, που αφορούν όχι μόνο σε ζητήματα χρήσης των οικονομικών πόρων του, αλλά και σε ζητήματα αξιών⁶⁸.

Οι νεοφιλελεύθερες θεωρήσεις οργανώνονται κατ' αρχήν με ρητό και διακηρυγμένο στόχο τα λεγόμενα κοινωνικά δικαιώματα. Με μια ποικιλία επιχειρημάτων που άλλοτε δομούνται σε ωφελμιστικό θεωρητικό υπόβαθρο, άλλοτε σε καντιανό και άλλοτε σε θεωρίες ορθολογικής επιλογής, οι ποικίλες και συχνά αντιφατικές συνιστώσες της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας συγκλίνουν στο ότι τα κοινωνικά δικαιώματα στερούνται όχι μόνο ρεαλισμού ως προς της εφαρμοσιμότητα, αλλά και ηθικής δικαιολογητικής βάσης. Η ιδιωτικοποίηση της ηθικής και όχι απλά της

---

⁶⁷ Deleuze, G.- Guattari, F. (2016) *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια, ο Αντί-Οιδίπους*, Πλέθρον, σελ. 18,22, 37.

⁶⁸ Δρόσος, Δ. (1995) *Κοινωνία ή Αγορά;*, Ουτοπία, Διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού (15), 91-101, σελ. 91, <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:215>.

οικονομίας αποτελεί τη στρατηγική επιδίωξη του νεοφιλελεύθερου λόγου. Είναι αυτή που ανοίγει τον δρόμο για την ιδιωτικοποίηση όχι μόνο επιχειρήσεων αλλά και υπηρεσιών δημοσίου κοινωφελούς χαρακτήρα, μέχρι σφαίρες πολιτισμικής παραγωγής δημοσίου ενδιαφέροντος ή ακόμα και τμήματα του κρατικού μονοπωλίου νόμιμης βίας. Σε αυτό το πλαίσιο λόγου, το κάθε άτομο κερδίζει την αμοιβή που αξίζει η επίδοση του ως επιχείρηση στην αγορά και μόνον. Η αξίωσή του στην επιβίωση δεν μπορεί να στοιχειοθετήσει δικαίωμα. Το άτομο δεν δικαιούται να αξιώσει ως πολίτης, ως μέρος της κοινωνικής ολότητας, μερίδιο στο κοινωνικό εισόδημα, καθώς το μερίδιο αυτό είναι εντελώς αυτονομημένο από οποιοδήποτε έννοια του τι αξίζει, δικαιούται ή έχει ανάγκη το άτομο και καθορίζεται αποκλειστικά από την αγοραία αποτίμηση του εαυτού του, του ατόμου-επιχείρηση του νεοφιλελευθερισμού⁶⁹.

Όμως, εκείνο που αποτελεί τον σκληρό πυρήνα της νεοφιλελεύθερης επιχειρηματολογίας κατά της διανεμητικής δικαιοσύνης, είναι η απαξίωση της έννοιας της κοινωνικής ολότητας που αποτελεί λογική και ηθική προϋπόθεση για κάθε συζήτηση περί κοινωνικής δικαιοσύνης. Η στάση αυτή πηγάζει από το θεμελιώδη για το νεοφιλελευθερισμό μεθοδολογικό και αξιολογικό ατομισμό, στα πλαίσια του οποίου όχι απλά η κοινωνική δικαιοσύνη, αλλά η ίδια η έννοια της κοινωνικής ολότητας εκτιμάται ως εννοιολογικά ανυπόστατη και αξιολογικά ύποπτη. Για τον νεοφιλελευθερισμό είναι αδύνατη η συνολική εποπτεία της κοινωνίας που θα μπορούσε να αποτιμήσει την συμβολή κάθε ατόμου στο κοινωνικό σύνολο και να υπολογίσει ορθολογικά το μερίδιο κοινωνικού προϊόντος που δικαιούται, καθιστώντας την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης διπλά κενή. Το ανθρώπινο είδος υφίσταται αποκλειστικά μέσω διαχωρισμένων ατομικότητων που φέρουν την αποκλειστική αρμοδιότητα νοηματοδότησης και αξιακής συγκρότησης του εαυτού τους, σε αφαίρεση από τα άλλα άτομα. Αυτό αποκλείει ηθικά τη δυνατότητα των ατόμων να αναπτύξουν συλλογική αξιακή και ηθική συγκρότηση και η κοινωνική συνένωση και συνεργασία είναι θεμιτή αποκλειστικά *a posteriori*, μετά την προηγούμενη ανεξάρτητη επιλογή, σε αποκλειστικά ατομική βάση, των νοημάτων και των αξιών, κατά το πρότυπο των καταναλωτικών προτιμήσεων. Τα κοινωνικά δικαιώματα δεν υφίστανται, όχι επειδή η κρατική έκφραση των κοινωνικών αξιών είναι επισφαλής και αναποτελεσματική, αλλά επειδή δεν υφίστανται έγκυρες κοινωνικές αξίες που να τα θεμελιώνουν. Οι αξίες

---

⁶⁹ Δρόσος, Δ. (1998) *Αγορά, Πολιτεία και Πολιτική Απόφαση: Τα Όρια του Νεοφιλελεύθερου Αντι-Κρατισμού*, σελ. 337,338, <https://pasitheo.library.upatras.gr/axiologika/article/view/1205/1081>.

καθορίζονται ατομικά, εν δυνάμει αντιθετικά προς τους υπόλοιπους και εκφράζονται ορθολογικά στο πλαίσιο της ανταγωνιστικής αγοράς⁷⁰. Σύμφωνα με τον Hayek: «Είναι οι ιδέες που ο κοινός νους έχει σχηματίσει για τέτοια συλλογικά μορφώματα, όπως «κοινωνία», ή το «οικονομικό σύστημα», «καπιταλισμός» ή «ιμπεριαλισμός» και τα παρόμοια, τις οποίες ο κοινωνικός επιστήμονας πρέπει να θεωρεί σαν τίποτε περισσότερο από προσωρινές θεωρίες, δημοφιλείς αφαιρέσεις και τις οποίες δεν θα πρέπει λαθεμένα να εκλάβει ως γεγονότα. Η σταθερή αποφυγή της αντιμετώπισης αυτών των ψευδό-οντοτήτων σαν γεγονότων και η συστηματική αφετηρία από τις έννοιες που οδηγούν στις πράξεις τους και όχι από τα αποτελέσματα των θεωρήσεων των πράξεων τους, αυτά είναι τα χαρακτηριστικά αυτού του μεθοδολογικού ατομικισμού που στενά συνδέεται με τον υποκειμενισμό στις κοινωνικές επιστήμες»⁷¹.

Ο νεοφιλελεύθερος λόγος, απαξιώνοντας την κοινωνική αρχή, υπονομεύει τον δημόσιο και κοινωνικό χαρακτήρα, όχι μόνο ορισμένων οικονομικών δραστηριοτήτων, αλλά της πολιτικής εν γένει. Οι πολιτικοί θεσμοί αξιολογούνται με αποκλειστικό κριτήριο την συμμόρφωσή τους προς τα αγοραία συμφέροντα. Ως μόνη ορθολογικότητα αναγνωρίζεται εκείνη του ατομικού συναλλακτικού πράττειν και η υπόλοιπη κοινωνική διεργασία εκχωρείται στο πεδίο της ανορθολογικότητας και της αυθαίρετης απόφασης, ακυρώνοντας την αυταξία των πολιτικών θεσμών και της δημοκρατίας. Οι υπάρχοντες θεσμοί αξιολογούνται απλώς ως στοιχεία παράδοσης, ως απολήξεις μιας διαδικασίας επιλογής η οποία διαπίστωσε και επικύρωσε την εργαλειακή λειτουργικότητά τους σε σχέση με την αγορά, η οποία έχει προκριθεί από τη νεοφιλελεύθερη θεωρία ως ανώτατη κοινωνική αξία. Ο ατομισμός αυτός, αν και προβάλλεται ως στοιχείο συνέχειας με την κλασική φιλελεύθερη παράδοση, αποτελεί, πλέον, μια έννοια εξόχως προβληματική ως αντιφατική στο πλαίσιο του νεοφιλελεύθερου λόγου. Σε συνθήκες όπου το κεφάλαιο παράγει το ίδιο τις προϋποθέσεις του και επιβάλλει αυτό που ο Hayek αποκαλεί «αυθόρμητη τάξη» στα υποκείμενα, το κεφάλαιο αναγορεύεται σε ύπατο κοινωνικό υποκείμενο και όχι τα άτομα. Εκείνο που εξιδανικεύεται ως αυθόρμητη τάξη είναι η κίνηση του κεφαλαίου και η απρόσκοπτη λειτουργία της αγοράς ερήμην των λειτουργιών του. Δεν μπορεί να

---

⁷⁰ Δρόσος, Δ. (1994) Η απαξίωση της δημοσιότητας στο νεοφιλελευθερισμό. Στο *Όρια και Σχέσεις Δημοσίου και Ιδιωτικού, Ε΄ Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 23-26 Νοεμβρίου 1994*, σελ. 165.

⁷¹ Hayek, F. (1973) *Scientism and the Study of Society*, στο *Modes of Individualism and Collectivism*, Heinemann, σελ. 37, 38.

τεκμηριωθεί η αγορά ως ιδεώδης τύπος κοινωνικής συνεργασίας που διασφαλίζει την ελευθερία του ατόμου, εφόσον η συσχέτιση στο πλαίσιο της αφορά αποκλειστικά το νεοφιλελεύθερο υποκείμενο του ατόμου-επιχείρηση⁷².

Προϋπόθεση για την κατανόηση της νεοφιλελεύθερης επιχειρηματολογίας, πέρα από τα θεωρητικά και ιδεολογικά σχήματα των εκφραστών της, είναι η ανίχνευση των μεθοδολογικών βάσεων της προβληματικής της, η αναζήτηση των μεθοδολογικών κριτηρίων στα οποία εδράζεται η θεωρία προκειμένου να αποκτήσει λογική συνέπεια και να καθίσταται πειστική. Μία πρώτη μεθοδολογική αφετηρία της νεοφιλελεύθερης λογικής αποτελεί η αναγωγή της πραγματικότητας στο φαίνεσθαι και η άρνηση της ψευδούς συνείδησης και της χειραγώγησης, καθώς οι άνθρωποι είναι αυτό που κάνουν και κάνουν αυτό που είναι εντός της αυθόρμητης τάξης της αγοράς. Μία δεύτερη αφετηρία είναι η θετικιστική διάκριση γεγονότων και αξιών ως προέκταση της κλασικής εμπειρικής διάκρισης ανάμεσα στο είναι και στο δέον, σύμφωνα με την οποία οι αξιολογικές προτάσεις αποτελούν διακριτή κατηγορία από τις προτάσεις που περιγράφουν ή εξηγούν την πραγματικότητα. Η νεοφιλελεύθερη σχολή των Θετικών Οικονομικών, της οποίας κυριότερος εκπρόσωπος είναι ο νομπελίστας οικονομολόγος Friedman, προώθησε τις αρχές του πραγματισμού (η αλήθεια ενός πράγματος κρίνεται από τη χρησιμότητά του) και του ινστρουμενταλισμού (η αλήθεια καθορίζεται από την πρακτική λειτουργικότητα). Η κατεξοχήν, όμως, μεθοδολογική αρχή στην οποία στηρίζεται ο νεοφιλελεύθερος λόγος είναι αυτή του μεθοδολογικού ατομισμού που αποτελεί τη βάση της νεοφιλελεύθερης αντίληψης της κοινωνίας ως απλού αθροίσματος ατόμων με εν δυνάμει αντιτιθέμενες βουλήσεις αλλά και για την προβολή του ατόμου σαν την αυθεντική πραγματικότητα⁷³.

Η αποδέσμευση της θεωρίας από τα οικουμενικά ιδεώδη απαξιώνει εκ των προτέρων κάθε κριτικό λόγο έναντι των αποτελεσμάτων της αγοραίας μορφής κοινωνικότητας και των ακραίων συνεπειών του ατομισμού. Ο άνθρωπος κατανοείται ως αποκλειστικά αυτοτελής ατομική οντότητα. Με αυτόν τον τρόπο, ο μεθοδολογικός ατομισμός της νεοφιλελεύθερης θεωρίας αναβαθμίζεται σε έναν αξιολογικό ατομισμό,

---

⁷² Δρόσος, Δ. (1994) Η απαξίωση της δημοσιότητας στο νεοφιλελευθερισμό. Στο *Όρια και Σχέσεις Δημοσίου και Ιδιωτικού, Ε΄ Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 23-26 Νοεμβρίου 1994*, σελ. 166.

⁷³ Μανιάτης, Γ. (1989) *Θεωρητικές και Μεθοδολογικές Προϋποθέσεις της Νεοφιλελεύθερης Αντίληψης για το Κράτος*, (Διδακτορική Διατριβή), Πάντειο πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, σελ. 82, 83.

ο οποίος, κατά τον Mises, διασφαλίζει βέλτιστα το «κοινό συμφέρον», καταρρίπτοντας εν πολλοίς την θεωρητική αξιολογική ουδετερότητα της θεωρίας. Η άρση της συγκεκριμένης προφανούς αντινομίας είναι που οδηγεί την νεοφιλελεύθερη επιχειρηματολογία-μέσω του Hayek-στην προσπάθεια αποδέσμευσης από κάθε επίφαση αξιολογικής ουδετερότητας. Προκειμένου να προστατευτεί η θεωρία από κάθε απειλή «ορθολογισμού κατά την αξία» όχι μόνο πρέπει να απαξιωθεί κάθε μη αγοραία κοινωνική σχέση, αλλά και αυτή ακόμα η έννοια του δημόσιου αγαθού να καταστεί τελεσίδικα α-νόητη. Κάθε αξιολόγηση που προηγείται λογικά της αγοράς καταδικάζεται ως ανορθολογική και ανατρεπτική της «αυθόρμητης τάξης» και του «παιγνίου της καταλλαγής» που δικαιολογούνται αφεαυτών. Κανένας άλλος μηχανισμός πλην της αγοράς δε μπορεί να πληροφορήσει και να συσχετίσει τις αξιολογήσεις των ατόμων. Με αυτόν τον τρόπο, η αγορά γίνεται ο μοναδικός μηχανισμός αποτίμησης κοινωνικών αξιών. Ο κίνδυνος του κολλεκτιβισμού ελλοχεύει σε κάθε αξίωση κοινωνικής δικαιοσύνης, σε κάθε διατύπωση αξιολογικών κρίσεων που προηγούνται της ετυμηγορίας της αγοράς, καθιστώντας κάθε τάξη άλλου τύπου εκτός από την αγοραία, αδύνατη και ηθικά απαράδεκτη⁷⁴. Όπως αποφαινεται εμφατικά ο Hayek: «...η «αντικατάσταση της οικονομικής εξουσίας από την πολιτική», που τόσο συχνά ζητείται σήμερα, σημαίνει αναγκαστικά την αντικατάσταση μιας εξουσίας μιας εξουσίας που είναι πάντα περιορισμένη από μια εξουσία από την οποία δεν υπάρχει διαφυγή. Αυτό που αποκαλείται οικονομική εξουσία, μολονότι μπορεί να αποτελέσει εργαλείο καταναγκασμού, στα χέρια μεμονωμένων ιδιωτών δεν είναι ποτέ απόλυτη εξουσία, δεν είναι ποτέ εξουσία πάνω σε όλη τη ζωή ενός ανθρώπου. Όταν όμως συγκεντρώνεται σαν εργαλείο πολιτικής εξουσίας, δημιουργεί έναν βαθμό εξάρτησης που μετά βίας μπορεί να διακριθεί από τη δουλεία»⁷⁵.

Η έννοια του ατόμου-επιχείρηση που καταξιώνεται και αναπτύσσει τις δεξιότητές του μονάχα στο εμπορευματοποιημένο πεδίο αποτελούν βασικά στοιχεία του επαναπροσδιορισμού του υποκειμένου αναφοράς του νεοφιλελεύθερου λόγου. Το υποκείμενο του νεοφιλελεύθερου λόγου δεν είναι απλά ένας δυνητικός επιχειρηματίας στο πλαίσιο λειτουργίας της οικονομίας, αλλά ένα άτομο-επιχείρηση που καλλιεργεί δεξιότητες αποσκοπώντας στη δυνατότητα να δράσει ως επιχειρηματίας σε όλες τις

---

⁷⁴ Δρόσος, Δ. (1995) *Κοινωνία ή Αγορά;*, Ουτοπία, Διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού (15), 91-101, σελ. 95, <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:215>.

⁷⁵ Hayek, F. (2013) Ο Δρόμος προς τη Δουλεία, στο Δοξιάδης, Κ., *Νεοφιλελευθερισμός και Νεοτερική Εξουσία*, Νήσος, σελ. 237-239.

πτυχές της ζωής του, δηλαδή να γίνει ο επιχειρηματίας του εαυτού του και του βίου του⁷⁶.

Βασική στόχευση της νεοφιλελεύθερης επιχειρηματολογίας αποτελεί η επίτευξη μιας ομοιογένειας του λόγου σχετικά με τον άνθρωπο, ο οποίος στρέφεται γύρω από τη μορφή της επιχείρησης. Στη νέα αυτή μορφή του υποκειμένου επιχειρείται μια άνευ προηγουμένου ενοποίηση των πολλαπλών μορφών της υποκειμενικότητας, τις οποίες άφηνε να επιβιώσουν η σύμπραξη φιλελευθερισμού και δημοκρατίας των νεωτερικών καπιταλιστικών κοινωνιών και τις οποίες γνώριζε να διαχειρίζεται κατά περίπτωση προκειμένου να διασφαλίσει την αναπαραγωγή της. Την περίοδο επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού, διαφορετικές τεχνικές συμβάλλουν στην κατασκευή αυτού του νέου, ενοποιημένου υποκειμένου, το οποίο αποκαλούμε, άτομο-επιχείρηση, επιχειρηματικό υποκείμενο ή, πιο απλά, νεοφιλελεύθερο υποκείμενο⁷⁷.

Το νεοφιλελεύθερο υποκείμενο δεν παράγεται απλά πλέον σε ένα πειθαρχικό και εξαναγκαστικό πλαίσιο, το οποίο αποσκοπούσε να εκπαιδεύσει τα σώματα και να χειραγωγήσει τα πνεύματα για να τα καταστήσει υπάκουα, όπως είχε καταδείξει με τις αναλύσεις του για τη νεωτερικότητα ο Foucault. Πρόκειται, πλέον, για τη διακυβέρνηση ενός ατόμου του οποίου όλη η υποκειμενικότητα οφείλει να εμπλέκεται στην οικονομική δραστηριότητα που καλείται να εκπληρώσει. Η σημασία του «ανθρώπινου παράγοντα» που αφθονεί ως όρος στο πλαίσιο του νεοφιλελεύθερου λόγου και του νέου μάνατζμεντ, οφείλει να αναλυθεί υπό το πρίσμα ενός νέου πλέγματος γνώσης-εξουσίας. Ο άνθρωπος πλέον δεν αντιμετωπίζεται ως άβουλο αντικείμενο που εμπλέκεται στα γρανάζια της προκαθορισμένης εργασίας αλλά ως ενεργό υποκείμενο το οποίο οφείλει να συμμετέχει καθολικά, να στρατεύεται ολοκληρωτικά και να καταθέτει τη συνολική του ύπαρξη στην επαγγελματική του δραστηριότητα. Έτσι, το νεοφιλελεύθερο υποκείμενο είναι το υποκείμενο της πλήρους συμμετοχής του εαυτού. Ο στόχος του νέου τύπου εξουσίας είναι η ενεργός συμμετοχή του υποκειμένου μέσω της ειλικρινούς επιθυμίας, αποτελώντας, με αυτόν τον τρόπο, όχι απλά το σημείο εφαρμογής της νέας εξουσίας αλλά και τον πρόθυμο αναμεταδότη της καθοδήγησης των συμπεριφορών. Με αυτόν τον τρόπο, εξαλείφεται οποιοδήποτε συναίσθημα αλλοτρίωσης, αφού το νέο υποκείμενο εργάζεται για την επιχείρηση

---

⁷⁶ Dardot, P.-Laval, C. (2022) *Ο Νέος Λόγος του Κόσμου*, Angelus Novus, σελ. 285.

⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 477.

παράλληλα και όπως ακριβώς εργάζεται και για τον εαυτό του. Το άτομο οφείλει να εργάζεται για να αυξάνει την αποτελεσματικότητά του και να εντείνει την προσπάθειά του, σαν αυτή η συμπεριφορά να πηγάζει από το ίδιο, ικανοποιώντας την επιτακτική ανάγκη της εσωτερικευμένης επιθυμίας του, στην οποία δεν θα μπορούσε ποτέ να διανοηθεί να αντισταθεί⁷⁸. Το επιδοσιακό υποκείμενο του νεοφιλελευθερισμού δεν αντιλαμβάνεται ότι εκτελεί κάποιο καθήκον. Οι αρχές του δεν είναι η υπακοή, ο νόμος και το καθήκον, αλλά η ελευθερία, η επιθυμία και οι κλίσεις του, αφού η εργασία του δεν υπαγορεύεται από τις διαταγές του Άλλου αλλά από την εσωτερικευμένη έγκληση ανάπτυξης της επιχείρησής του εαυτού του. Έτσι, θεωρεί ότι απαλλάσσεται από την αρνητικότητα του δεσποτικού Άλλου, με τη διαφορά ότι η ελευθερία του δεν είναι πλέον απελευθερωτική και χειραφετητική, αλλά μετατρέπεται σε καταναγκαστική και ναρκισσιστική σχέση με τον επιχειρηματικό εαυτό του και καθιστά την εκμετάλλευσή του πιο αποτελεσματική και αποδοτική, καθώς συνοδεύεται από μια ψευδαίσθηση ελευθερίας⁷⁹.

Ο νεοφιλελευθερισμός επιχειρεί να θεμελιώσει ένα νέο οικονομικό παράδειγμα που βασίζεται στο ελεύθερο κτητικό υποκείμενο και επικεντρώνεται στον μετασχηματισμό των κοινωνικών και ηθικών αξιών μέσω της πολιτικής και κοινωνικής οικονομίας, όπως επίσης και στον μετασχηματισμό των ατόμων, των ταυτοτήτων και των υποκειμενικοτήτων. Σε αυτή τη βάση, ανακύπτει το ζήτημα της κυβερνητικότητας και της κατασκευής του νέου οικονομικά κυβερνήσιμου υποκειμένου, το οποίο είναι ορθολογικό με ωφελμιστικούς μεγιστοποιητικούς όρους. Ακολουθώντας μια φουκωϊκή ορολογία, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι το υποκείμενο του νεοφιλελευθερισμού αναγνωρίζεται μέσω της βιοεξουσίας, καθώς, ο νεοφιλελευθερισμός έχει επισημανθεί από τον Foucault ως πεδίο άσκησης κυβερνητικότητας και βιοπολιτικής, αν και δεν υπάρχει κοινά αποδεκτή ορολογία. Ωστόσο, η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 τροποποίησε ορισμένα χαρακτηριστικά του νεοφιλελεύθερου λόγου που θα μπορούσαν να θεωρηθούν παγιωμένα στην ιστορική του διαδρομή, δικαιοδοτώντας μας να μιλάμε για μία πιθανή μετακίνηση στη μορφή του νεοφιλελεύθερου αφηγήματος. Η ηθικοποίηση και η *de jure* τιμωρία των κρατών εδραζόμενη στην παθολογία τους και την καπιταλιστική καταστροφή κεφαλαίου της κρίσης, σε συνδυασμό με την ηθικοποίηση και *de jure*

---

⁷⁸ Dardot, P.-Laval, C. (2022) *Ο Νέος Λόγος του Κόσμου*, Angelus Novus, σελ. 478.

⁷⁹ Χαν, Μ. (2015) *Η Κοινωνία της Κόπωσης*, Opera, σελ. 12,29.

τιμωρία των υποκειμένων που υποστηρίχθηκε από αφηγήματα ενοχής και καθήκοντος οικονομικής επανόρθωσης-ζούσατε πέρα από τις δυνατότητές σας, οφείλετε να πληρώσετε-σηματοδοτούν μία υπέρβαση του λόγου που προσιδιάζει σε προνεωτερικές ή ακόμα και δουλκτητικές κοινωνίες⁸⁰.

Ως εκ τούτου, αν η ορθολογικότητα αποτελεί μια εμβληματική θεωρητική προκείμενη του νεοφιλελεύθερου λόγου, μπορεί να παρατηρηθεί μία σημαντική αλλαγή στη νεοφιλελεύθερη ορθολογικότητα που επηρεάζει το σύνολο του νεοφιλελεύθερου λόγου, καθώς αν η έννοια της ορθολογικότητας εκληφθεί απολύτως συγκεκριμένα, η ηθικοποίηση του νεοφιλελεύθερου λόγου που κλήθηκε να συνδράμει την οικονομική βία μετά την κρίση, σηματοδοτεί τη μετακίνηση της νεοφιλελεύθερης επιχειρηματολογίας σε ορθολογικές κατά την αξία κρίσεις, τις οποίες, όμως, κατηγορηματικά απορρίπτει. Η αλλιώς, η νεοφιλελεύθερη ορθολογικότητα μπορεί να νοηματοδοτηθεί ποικιλοτρόπως στο πλαίσιο του νεοφιλελεύθερου λόγου, προκειμένου να εξυπηρετήσει τις επιδιώξεις και τις μεταμορφώσεις του νεοφιλελεύθερου οικονομικού παραδείγματος. Η μετάβαση στην *de jure* τιμωρία, την *a priori* ενοχή και την ηθική δικαιολόγησή τους στο πλαίσιο της κυρίαρχης νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας επικουρείται από λόγους ηθικής οικονομίας και δίκαιου χρέους. Κατασκευάζει το ένοχο υποκείμενο και τροφοδοτείται από αυτό, σε ένα πλαίσιο που δημιουργεί παθολογία και κοινωνικό στίγμα. Η *de facto* οικονομική τιμωρία του ένοχου υποκειμένου ακολουθεί την πράξη που αξιολογείται ως ανήθικη και αξιοκατάκριτη. Και η *de jure* τιμωρία επικυρώνει τη δίκαιη κάθαρση που θα συμβάλει στη δημιουργία του νέου τύπου ατόμου, του νεοφιλελεύθερου υποκειμένου⁸¹.

Όπως παρατηρούμε, η νεοφιλελεύθερη «ορθολογικότητα» επιχειρεί με ποικίλους τρόπους να κατασκευάσει το υποκείμενο το οποίο χρειάζεται για να επιτύχει την οικονομική στοχοθεσία της, καθώς διαθέτει ήδη τα μέσα για να το κυβερνά. Το υποκείμενο του νεοφιλελευθερισμού οφείλει να μετατραπεί σε μια πραγματικά ανταγωνιστική οντότητα που επιδιώκει να μεγιστοποιεί τα οικονομικά της αποτελέσματα, ενώ ταυτόχρονα εκτίθεται σε ρίσκα, τα οποία πρέπει να αντιμετωπίσει, αναλαμβάνοντας πλήρως την ευθύνη πιθανών αποτυχιών σε οικονομικό αλλά και ηθικό επίπεδο. Το «Άτομο Επιχείρηση» είναι ο χαρακτηρισμός που αποδίδει τη

---

⁸⁰ Papageorgiou, T.-Koskoletos, S.-Papangelopoulos, A. (2002) *Neoliberalism and Rationality: a Tango for Two*, Critique, 49:3-4, σελ. 361.

⁸¹ Στο ίδιο, σελ. 376.

διακυβέρνηση του εαυτού στη νεοφιλελεύθερη εποχή, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι η διακυβέρνηση του επιχειρηματικού εαυτού αποτελεί μια έννοια ριζικά διαφορετική και πολύ ευρύτερη από την «επιχειρηματική κουλτούρα» των κλασικών θεωριών του φιλελεύθερου καπιταλισμού. Η ιδεολογική προώθηση και προβολή του μοντέλου της επιχείρησης σε όλες τις εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου αποτελεί την βασικότερη επιδίωξη του νεοφιλελεύθερου λόγου. Σε αυτό το πλαίσιο, η κάθε είδους επιχείρηση παρουσιάζεται παντού ως ο χώρος όπου πραγματοποιείται η άνθιση της προσωπικότητας και της ελευθερίας των ατόμων, ως το σημείο σύγκλισης της επιθυμίας αυτοπραγμάτωσης, υλικής ευημερίας, εμπορικής και οικονομικής επιτυχίας της κοινότητας της εργασίας και συμβολής στη γενική ευμάρεια του πληθυσμού⁸².

Ο Gary Becker, νεοφιλελεύθερος οικονομολόγος βραβευμένος με βραβείο Νόμπελ, όπως και οι Hayek και Friedman, καταθέτει αρκετά γλαφυρά την άποψή του για την αξιοποίηση των τέκνων ως καταναλωτικών αγαθών σε ένα ανταγωνιστικό οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, συμπυκνώνοντας τη νεοφιλελεύθερη λογική «αξιοποίησης των ανθρώπινων πόρων»: «Μια οικογένεια πρέπει να αποφασίσει όχι μόνο πόσα τέκνα θα έχει αλλά και το ποσό που θα δαπανήσει για αυτά-αν θα τους παρέχει χωριστά υπνοδωμάτια, αν θα τα στείλει σε νηπιαγωγείο και σε ιδιωτικά κολλέγια, αν θα τους προσφέρει μαθήματα χορού ή μουσικής και ούτω καθ' εξής. Θα ονομάσω τα πιο δαπανηρά τέκνα «υψηλότερης ποιότητας» τέκνα, όπως οι Κάντιλακ ονομάζονται υψηλότερης αξίας αυτοκίνητα από τις Σεβρολέτ. Για να αποφευχθεί κάθε παρεξήγηση, σπεύδω να προσθέσω ότι «υψηλότερης ποιότητας» δεν σημαίνει ηθικά καλύτερα. Αν οικειοθελώς ξοδεύονται περισσότερα για ένα τέκνο από ότι για κάποιο άλλο, τούτο συμβαίνει επειδή οι γονείς αποκτούν επιπρόσθετη ωφέλεια από την επιπρόσθετη δαπάνη και αυτή η επιπρόσθετη ωφέλεια είναι που ονομάζουμε υψηλότερη ποιότητα»⁸³.

Η επιχειρηματική ορθολογικότητα διαθέτει το ασυναγώνιστο πλεονέκτημα να συνδυάζει όλες τις σχέσεις εξουσίας σε ένα πλέγμα λόγου. Το λεξιλόγιο της επιχείρησης ενοποιεί όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης ύπαρξης και επιτρέπει στις κυβερνήσεις που ομνύουν στο νεοφιλελεύθερο παράδειγμα να επιδιώκουν πολιτικούς σκοπούς που περιλαμβάνουν όλους τους τομείς του κοινωνικού και του ιδιωτικού βίου.

---

⁸² Dardot, P.-Laval, C. (2022) *Ο Νέος Λόγος του Κόσμου*, Angelus Novus, σελ. 479.

⁸³ Becker, G. (1995) *The Essence of Becker*, στο Δοξιάδης, Κ., *Νεοφιλελευθερισμός και Νεοτερική Εξουσία*, Νήσος, σελ. 132, 133.

Με αυτόν τον τρόπο, η επιχείρηση δεν μετατρέπεται απλά σε ένα πρότυπο προς μίμηση, αλλά σε μία στάση και συμπεριφορά η οποία οφείλει να εσωτερικευθεί από το παιδί και τον φοιτητή, καθώς και σε μία πιθανή ενέργεια η οποία μπορεί να απαιτηθεί από τον εργαζόμενο και να μετουσιωθεί σε έναν συνολικό τρόπο ύπαρξης που παράγεται ταυτόχρονα από τις θεσμικές αλλαγές και παράγει «αναβαθμισμένα» υποκείμενα και βελτιώσεις σε όλους τους τομείς. Η καθιέρωση ενός ισχυρού δεσμού ανάμεσα στη βελτίωση της διακυβέρνησης του εαυτού και τη βελτίωση της κοινωνικής διακυβέρνησης, παράγει μία νέα ηθική, έναν συγκεκριμένο εσωτερικό μηχανισμό, ένα συγκεκριμένο ήθος, το οποίο πρέπει να ενσαρκώνεται σε μια διαδικασία διαρκούς αυτοαξιολόγησης και αυτοεπιτήρησης που επικουρείται από τις συστημικές μεθόδους διακυβέρνησης⁸⁴.

Η ιδιαιτερότητα της συγκρότησης του νεοφιλελεύθερου υποκειμένου συνίσταται στο ότι πρόκειται για μια πρακτική λόγου και μια πρακτική συγκρότησης που συντελούνται κυρίως στο εσωτερικό του καπιταλιστικού συστήματος και βασικά στο εσωτερικό της καπιταλιστικής οικονομίας. Το νεοφιλελεύθερο υποκείμενο απέχει πολύ από το *laissez-faire* υποκείμενο των δικαιωμάτων του κλασικού φιλελεύθερου καπιταλισμού, το οποίο έχει προεκταθεί στη σφαίρα της οικονομίας και ορίζεται σε αντιδιαστολή με την κρατική παρέμβαση. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η καπιταλιστική οικονομία εμπεριέχει στο εσωτερικό της μηχανισμούς που παράγουν λόγο, οι οποίοι συνδέονται οργανικά με την καπιταλιστική οικονομία και την κατανάλωση-επιστημονικός λόγος, ιδιωτικά σχολεία και πανεπιστήμια, ιδιωτικά ΜΜΕ, νεοφιλελεύθερα think tanks-που καθιστούν δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ υλικών πρακτικών και πρακτικών λόγου, μπορούμε να ορίσουμε το νεοφιλελεύθερο υποκείμενο ως έναν παραγωγό ατομικής ικανοποίησης μέσω της κατανάλωσης. Το νεοφιλελεύθερο υποκείμενο ορίζεται πρωταρχικά ως ένας επιτυχημένος και παράλληλα πειθαρχημένος καταναλωτής⁸⁵.

Σύμφωνα με την άποψη του Δοξιάδη, για να κατανοήσουμε την ιδιαιτερότητα του νεοφιλελεύθερου λόγου ο οποίος επικεντρώνεται στο «Ανταγωνιστικό Άτομο» ή «Άτομο Επιχείρηση» και συγκροτεί υποκείμενα σύμφωνα με αυτό, οφείλουμε να αναλύσουμε τις διαστάσεις που προκύπτουν από τους μηχανισμούς παραγωγής του. Η

---

⁸⁴ Dardot, P.-Laval, C. (2022) *Ο Νέος Λόγος του Κόσμου*, Angelus Novus, σελ. 483.

⁸⁵ Δοξιάδης, Κ. (2021) *Νεοφιλελευθερισμός και Νεοτερική Εξουσία*, Νήσος, σελ. 53-55.

μία διάσταση είναι δομική και η άλλη ιστορική⁸⁶.

Η δομική διάσταση αφορά τη δομή του δημόσιου λόγου στον καπιταλισμό και δεν θα ήταν υπερβολικό να θεωρήσουμε ότι η παραγωγή του αληθούς στην καπιταλιστική οικονομία συμπίπτει σχεδόν εξ ολοκλήρου με την παραγωγή του διαφημιστικού λόγου και του μάρκετινγκ. Με αυτή την έννοια, η αλήθεια του νεοφιλελεύθερου λόγου είναι απολύτως προπαγανδιστική, καθώς τα κριτήρια διάκρισής της καθορίζονται από τα συμφέροντα της εκάστοτε διαφημιζόμενης επιχείρησης. Κατ' επέκταση, το «Ανταγωνιστικό Άτομο» είναι το αυτοδιαφημιζόμενο άτομο, που κρίνει ως απολύτως θεμιτή την υπαγωγή της αλήθειας στην αυτοπροβολή του, ως αυτονόητη συνθήκη μεγιστοποίησης της ατομικής ωφέλειας⁸⁷.

Η ιστορική διάσταση αφορά σε ότι αυτοπροβάλλεται ως αδιαμφισβήτητος επιστημονικός λόγος από τα νεοφιλελεύθερα think tanks. Ο επιστημονικός λόγος που διαρθρώνεται εντός του νεοφιλελεύθερου πλαισίου, συνδυάζει την επιστημονική και την ιδεολογική λειτουργία. Πρόκειται για επιστημονικό λόγο που ακολουθεί την επιστημονική λειτουργία καθώς συνδυάζει τον χειρισμό εμπειρικών στοιχείων με συστηματικό τρόπο και στοχεύει στην εφαρμογή του σε μια διοικητική και τεχνικοοικονομική κατεύθυνση. Ταυτόχρονα, όμως, επιτελεί ιδεολογική λειτουργία, καθώς η σχέση του με την αλήθεια είναι προπαγανδιστική για ιστορικούς λόγους που αφορούν την καταγωγή του ίδιου του νεοφιλελεύθερου λόγου. Ο νεοφιλελεύθερος λόγος εδράζεται στη γενική νεοφιλελεύθερη θεωρία της καπιταλιστικής οικονομίας και κοινωνίας. Πρόκειται για τη θεωρία του «ανθρώπινου κεφαλαίου», σύμφωνα με την οποία ο εργαζόμενος δεν ανταλλάσσει την εργασία του για μισθό ούτε πουλάει την εργασιακή του δύναμη. Για τον νεοφιλευθερισμό, ο μισθός αποτελεί εισόδημα που εξαρτάται από την απόδοση του κεφαλαίου, όταν ως κεφάλαιο λογίζεται το ίδιο το υποκείμενο. Ως εκ τούτου, ο εργαζόμενος είναι επιχειρηματίας του εαυτού του και η οικονομία αλλά και η κοινωνία εν γένει αποτελούνται από ανταγωνιστικά άτομα-επιχειρήσεις, σε πλήρη αντίστιξη με τις μαρξιστικές θεωρίες που προβάλλουν τα στοιχεία της εκμετάλλευσης και της ταξικής κοινωνικής διάρθρωσης ως δομικά στοιχεία του καπιταλισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, μπορούμε να θεωρήσουμε το υποκείμενο του νεοφιλευθερισμού ως ένα υποκείμενο που συγκροτείται από τη δομή

---

⁸⁶ Δοξιάδης, Κ. (2021) *Νεοφιλευθερισμός και Νεοτερική Εξουσία*, Νήσος, σελ. 57.

⁸⁷ Στο ίδιο, σελ. 58.

της διαφήμισης και από την θεωρητική και πολιτική στόχευση της αντιμαρξιστικής και αντικομμουνιστικής προπαγάνδας. Ο νεοφιλελεύθερος λόγος φιλοτεχνεί μία προπαγανδιστική επιχειρηματολογία που έχει ως αποκλειστικό στόχο την καταξίωση του καπιταλισμού ως μοναδικού συστήματος επί τη βάση του οποίου θα συγκροτείται η κοινωνική οργάνωση, θα αξιολογούνται οι ηθικές πεποιθήσεις, θα διαμορφώνονται οι τρόποι σκέψης και θα θεσπίζονται οι πολιτικοί κανόνες και οι θεσμικές αρχές⁸⁸. Ο μεγαλύτερος θεωρητικός του νεοφιλελευθερισμού, ο Hayek, θέτει σε απόλυτα καθαρή μορφή την προπαγανδιστική λειτουργία που οφείλει να εκπληρώσει ο νεοφιλελεύθερος λόγος: «Δεν υπάρχει πραγματική ελευθερία σκέψης στην κοινωνία μας-έτσι μας λένε- επειδή οι γνώμες και οι προτιμήσεις των μαζών διαμορφώνονται από την προπαγάνδα, από τη διαφήμιση, από το παράδειγμα των ανώτερων τάξεων και από άλλους περιβάλλοντες παράγοντες που αναπόφευκτα κατευθύνουν τη σκέψη των ανθρώπων στην πεπατημένη. Από αυτό συμπεραίνεται ότι, αν τα ιδεώδη και οι προτιμήσεις της μεγάλης πλειονότητας διαμορφώνονται από συνθήκες που μπορούμε να ελέγξουμε, θα έπρεπε να χρησιμοποιούμε αυτή τη δύναμη προμελετημένα για να στρέψουμε τις σκέψεις των ανθρώπων στην κατεύθυνση που θεωρούμε επιθυμητή»⁸⁹.

Ως γενική αποτίμηση, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η δημιουργία νέων μορφών υποκειμενικότητας είναι μια σύνθετη και πολύπλευρη διαδικασία που διαμορφώνει τις ταυτότητες, τις εμπειρίες και τους τρόπους ύπαρξης των ατόμων στον κόσμο.

Η υποκειμενικότητα αναφέρεται στη μοναδική και υποκειμενική εμπειρία της ύπαρξης ενός συνειδητού ατόμου, η οποία διαμορφώνεται από διάφορους κοινωνικούς, πολιτιστικούς και ιστορικούς παράγοντες. Είναι ζωτικής σημασίας να αναγνωρίσουμε ότι η υποκειμενικότητα δεν είναι σταθερή ή προκαθορισμένη, αλλά μάλλον κοινωνικά κατασκευασμένη και συνεχώς εξελισσόμενη. Όπως υποστηρίζει η Judith Butler, η υποκειμενικότητα δεν είναι μια προϋπάρχουσα οντότητα αλλά παράγεται και επιτελείται μέσω των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων και των λόγων⁹⁰. Η προοπτική αυτή αναδεικνύει το ρόλο των σχέσεων εξουσίας, των κανόνων και των πολιτισμικών

---

⁸⁸ Δοξιάδης, Κ. (2021) *Νεοφιλελευθερισμός και Νεοτερική Εξουσία*, Νήσος, σελ. 57-63.

⁸⁹ Hayek, F. (2013) Ο Δρόμος προς τη Δουλεία, στο Δοξιάδης, Κ., *Νεοφιλελευθερισμός και Νεοτερική Εξουσία*, Νήσος, σελ. 110.

⁹⁰ Butler, J. (1990), *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, σελ. 36.

πλαισίων στη διαμόρφωση των ατομικών υποκειμενικότητων.

Οι τεχνολογικές εξελίξεις και η αυξανόμενη πανταχού παρούσα παρουσία των ψηφιακών μέσων είχαν βαθύτατο αντίκτυπο στη δημιουργία νέων μορφών υποκειμενικότητας. Όπως υποστηρίζει η Sherry Turkle, οι ψηφιακές τεχνολογίες έχουν γίνει σημαντικοί διαμεσολαβητές της υποκειμενικότητας, επηρεάζοντας τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και αλληλεπιδρούν με τους άλλους⁹¹. Οι πλατφόρμες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, η εικονική πραγματικότητα και οι διαδικτυακές κοινότητες παρέχουν στα άτομα νέες δυνατότητες αυτοέκφρασης, κατασκευής ταυτότητας και κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Αυτοί οι ψηφιακοί χώροι έχουν τη δυνατότητα να διαμορφώνουν και να επαναπροσδιορίζουν τις υποκειμενικότητες, θολώνοντας τα όρια μεταξύ του διαδικτυακού και του μη διαδικτυακού πεδίου.

Η καταναλωτική κουλτούρα διαδραματίζει επίσης σημαντικό ρόλο στη δημιουργία νέων μορφών υποκειμενικότητας. Η εμπορευματοποίηση των ταυτοτήτων, του τρόπου ζωής και των επιθυμιών έχει οδηγήσει στην εμφάνιση καταναλωτικών υποκειμενικότητων. Όπως προτείνει ο Stuart Hall, τα άτομα ενθαρρύνονται πλέον να κατασκευάζουν τις ταυτότητές τους μέσω της κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών, με αποτέλεσμα τον κατακερματισμό και τη συνεχή επανεφεύρεση των υποκειμενικότητων⁹². Αυτή η καταναλωτική λογική δεν διαμορφώνει μόνο τις ατομικές υποκειμενικότητες αλλά επηρεάζει επίσης τους κοινωνικούς κανόνες, τις αξίες και τις προσδοκίες.

Η παγκοσμιοποίηση έχει συμβάλει στη δημιουργία υβριδικών υποκειμενικότητων, καθώς τα άτομα περιηγούνται σε πολλαπλές πολιτισμικές επιρροές και ταυτότητες. Ο Arjun Appadurai υποστηρίζει ότι η παγκοσμιοποίηση διαταράσσει τις παραδοσιακές έννοιες της ταυτότητας και δημιουργεί νέες μορφές υποκειμενικότητας που χαρακτηρίζονται από πολιτισμικές ροές, υβριδικότητα και αποεδαφικοποίηση⁹³. Η διασύνδεση των πολιτισμών, η μετανάστευση και ο

---

⁹¹ Turkle, S. (2011), *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*, Basic Books, σελ. 132.

⁹² Hall, S. (1996), *Who Needs 'Identity'?* In S. Hall & P. du Gay (Eds.), *Questions of Cultural Identity* (pp. 1-17), Sage.

⁹³ Appadurai, A. (1996), *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, University of Minnesota Press, σελ. 58.

πολλαπλασιασμός των υπερεθνικών χώρων έχουν οδηγήσει στη διαμόρφωση υποκειμενικότητας που υπερβαίνουν τα εθνικά και πολιτισμικά σύνορα.

Η δημιουργία νέων μορφών υποκειμενικότητας είναι ιδιαίτερα εμφανής στο πεδίο του φύλου και της σεξουαλικότητας. Οι μεταδομιστικές φεμινιστικές θεωρίες έχουν αμφισβητήσει τις ουσιοκρατικές έννοιες του φύλου και έχουν αναδείξει την επιτελεστική φύση των έμφυλων ταυτοτήτων. Η έννοια της Judith Butler για την επιτελεστικότητα του φύλου τονίζει πώς το φύλο δεν είναι ένα εγγενές χαρακτηριστικό αλλά μια σειρά από πράξεις και επιτελέσεις. Αυτή η προοπτική άνοιξε το δρόμο για τη δημιουργία νέων υποκειμενικότητας που αμφισβητούν τις παραδοσιακές έμφυλες νόρμες και διευρύνουν τις δυνατότητες αυτοπροσδιορισμού.

Η δημιουργία νέων μορφών υποκειμενικότητας δεν καθοδηγείται αποκλειστικά από τους κυρίαρχους λόγους και τις δομές εξουσίας. Περιθωριοποιημένα άτομα και κοινότητες έχουν συχνά χρησιμοποιήσει ανατρεπτικές πρακτικές για να αντισταθούν σε καταπιεστικές νόρμες και να κατασκευάσουν εναλλακτικές υποκειμενικότητες. Όπως υποστηρίζει η Bell Hooks, οι περιθωριοποιημένες ομάδες εμπλέκονται σε πράξεις αυτοαναπαράστασης και αυτοπροσδιορισμού ως μέσο διεκδίκησης της δράσης τους και αμφισβήτησης των κυρίαρχων αφηγήσεων⁹⁴. Αυτές οι ανατρεπτικές υποκειμενικότητες διαταράσσουν τις υπάρχουσες δυναμικές εξουσίας και δημιουργούν χώρους αντίστασης και κοινωνικής αλλαγής.

Η δημιουργία νέων μορφών υποκειμενικότητας έχει σημαντικές συνέπειες για τα άτομα, τις κοινωνίες και το ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό τοπίο. Αμφισβητεί τα καθιερωμένα πρότυπα, διαταράσσει τις σχέσεις εξουσίας και ανοίγει δυνατότητες ακρόασης περιθωριοποιημένων φωνών. Ωστόσο, εγείρει επίσης ηθικούς προβληματισμούς σχετικά με ζητήματα όπως η πολιτισμική οικειοποίηση, η εμπορευματοποίηση των ταυτοτήτων και η πιθανότητα ενίσχυσης των ανισοτήτων.

Η κατανόηση της δημιουργίας νέων μορφών υποκειμενικότητας απαιτεί την αναγνώριση της διατομικότητας κοινωνικών κατηγοριών όπως το φύλο, η φυλή, η τάξη και η σεξουαλικότητα. Απαιτεί την κριτική ενασχόληση με τις δομές εξουσίας, τα πολιτισμικά πλαίσια και τις βιωμένες εμπειρίες των ατόμων. Με τη διερεύνηση διαφορετικών προοπτικών και συνεπειών, μπορούμε να αποκτήσουμε βαθύτερη

---

⁹⁴ Hooks, B. (1989), *Talking Back: Thinking Feminist, Thinking Black*, South End Press, σελ. 73.

κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι υποκειμενικότητες διαμορφώνονται, αμφισβητούνται και μετασχηματίζονται σε έναν πολύπλοκο και διασυνδεδεμένο κόσμο.

Συνολικά, η δημιουργία νέων μορφών υποκειμενικότητας είναι μια δυναμική και συνεχής διαδικασία που διαμορφώνεται από κοινωνικούς, πολιτιστικούς και τεχνολογικούς παράγοντες. Αμφισβητεί τις ουσιοκρατικές έννοιες της ταυτότητας και αναδεικνύει την επιτελεστική φύση των υποκειμενικοτήτων. Οι τεχνολογικές εξελίξεις, η καταναλωτική κουλτούρα, η παγκοσμιοποίηση και η αντίσταση στα κυρίαρχα πρότυπα συμβάλλουν στη δημιουργία ποικίλων υποκειμενικοτήτων. Η κατανόηση των συνεπειών αυτών των διαδικασιών απαιτεί κριτική ενασχόληση με τις δυναμικές της εξουσίας, τα πολιτισμικά πλαίσια και τις ηθικές εκτιμήσεις. Με τη διερεύνηση της σύνθετης και πολύπλευρης φύσης της δημιουργίας νέων μορφών υποκειμενικότητας, μπορούμε να αποκτήσουμε γνώσεις σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα πλοηγούνται και διαπραγματεύονται τις ταυτότητές τους σε έναν συνεχώς εξελισσόμενο κόσμο.

Δεύτερο Μέρος

2.1. Ο νεοφιλελευθερισμός και η δημοκρατία

Ο προσδιορισμός της έννοιας της δημοκρατίας δεν αποτελεί ένα εύκολο εγχείρημα, αφού ο καθορισμός του περιεχομένου της με κοινά χαρακτηριστικά δεν είναι αποδεκτός. Η πολυσήμαντη διάστασή της έγκειται στο γεγονός ότι συγκεντρώνει στο όνομά της ποικίλα και διαφορετικά νοήματα, με πλήθος στοχαστών να διατυπώνουν ενδιαφέρουσες απόψεις σχετικά με τα χαρακτηριστικά, τον τρόπο λειτουργίας της και τις προϋποθέσεις που απαιτεί η ύπαρξή της. Η απαρχή της νεωτερικής φιλελεύθερης δημοκρατίας ιστορικά τοποθετείται στον 17ο αιώνα και στις βασικές πολιτικές θεωρίες που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια αυτού. Ωστόσο, αν και τα θεωρητικά αυτά μοντέλα ήταν ικανά να ανταποκριθούν στις συνθήκες των κοινωνιών του 17ου αιώνα, δεν κατάφεραν να λειτουργήσουν υποστηρικτικά στη μετέπειτα εξέλιξη και πορεία των φιλελεύθερων θεωριών των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών των επόμενων αιώνων, δηλαδή του 19ου και του 20ου. Η ανάπτυξη σε τέτοιο βαθμό της κοινωνίας της αγοράς κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και έπειτα, η οικονομική παγκοσμιοποίηση που ακολούθησε με την κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού σε όλα τα πεδία, επέφεραν τεράστιες αλλαγές στις κοινωνικές

δομές, εγείροντας ποικίλους προβληματισμούς και σκέψεις⁹⁵.

Οι πρώτες θεωρίες του φιλελευθερισμού του 17ου αιώνα, με γνώμονα τα σημερινά δεδομένα, αποτελούν προβληματικές θεωρίες από την άποψη ότι δεν παρέχουν καμία νομιμοποίηση πολιτικής υποχρέωσης για το σύνολο της κοινωνίας. Κι έτσι ενώ ήταν ιδιαίτερα εύστοχες για τις κοινωνικές συνθήκες του 17ου αιώνα, δεν ήταν ικανές να στηρίξουν θεμελιακά την φιλελεύθερη δημοκρατική θεωρία του 19ου αιώνα και πολύ παραπάνω του 20ού, αφού σε αντιδιαστολή με τις καπιταλιστικές κοινωνίες του 17ου αιώνα, στις κοινωνίες του 19ου αιώνα, η εργατική τάξη εξασφάλισε την πολιτική έκφραση που υπολείπονταν πρωτίτερα και κατέκτησε τα πολιτικά της δικαιώματα κατά τον επόμενο αιώνα, τον 20ό.

Ωστόσο, ο όρος «φιλελεύθερη δημοκρατία» διακρίνεται για τις αντιφάσεις του, εφόσον εστιάσουμε στο γεγονός ότι οι κοινωνίες της αγοράς χαρακτηρίζονται από ταξικές διαφοροποιήσεις κάτι που παρεμποδίζει τη νομιμοποίηση οποιασδήποτε θεωρίας φιλελεύθερης δημοκρατίας. Μια φιλελεύθερη δημοκρατία, είναι μια περιορισμένη μορφή δημοκρατίας που εφόσον είναι φιλελεύθερη αρχικά εκλαμβάνει την κοινωνία σαν ένα σύνολο που το διέπουν οι σχέσεις ιδιοκτησίας, και έπειτα δεν δύναται να επιτρέψει οποιαδήποτε μεταβολή αυτών των σχέσεων.

Σύμφωνα με τη C. Mouffe η αλλαγή που επήλθε στη «σύγχρονη δημοκρατία» αφορά στην συγχώνευση της παλιότερης δημοκρατικής αρχής που ορίζει την άσκηση εξουσίας από το λαό με την φιλελεύθερη ιδεολογία, βασικές αξίες της οποίας είναι η ατομική ελευθερία και τα ανθρώπινα δικαιώματα⁹⁶.

Οι δύο αυτές παραδόσεις από τη μία πλευρά αυτή της δημοκρατίας και των αρχών της και από την άλλη αυτή του φιλελευθερισμού ήρθαν σε ισχυρή σύγκρουση, καθορίζοντας με τον τρόπο αυτό την ιστορία των φιλελεύθερων δημοκρατιών. Η Mouffe διατείνεται συνεπώς ότι για να γίνουν κατανοητά όλα τα προβλήματα της σύγχρονης δημοκρατίας απαιτείται η αναγνώριση των δύο αυτών διαφορετικών και ετερόκλητων παραδόσεων που από τη βάση τους βρίσκονται σε μια διαρκή σύγκρουση.

Η πολιτική φιλοσοφία του κλασικού φιλελευθερισμού στηρίζεται στην θεωρία

---

⁹⁵ Macpherson, C. B., (1986) *Ατομικισμός και Ιδιοκτησία. Η Πολιτική Θεωρία του Πρώιμου Φιλελευθερισμού από τον Hobbes ως τον Locke*, σελ. 18.

⁹⁶ Mouffe, C. (2004), *Το Δημοκρατικό Παράδοξο*, Πόλις, σελ. 68.

του John Locke περί ανοχής που εστίαζε στα ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας και διαφορετικότητας, δηλαδή την απαγκίστρωση των ατόμων από την επιβολή της θρησκευτικής εξουσίας και του δογματισμού. Και στον κλασσικό φιλελευθερισμό αλλά και στον νεοφιλελευθερισμό βασικός άξονας είναι η ελευθερία του ατόμου, η οποία αφορά την επικέντρωση του δικαιώματος στην ατομική ιδιοκτησία αλλά παράλληλα διασφαλίζει και τον σεβασμό στις ελευθερίες του άλλου, οικοδομώντας τις αρχές των κοινωνικών δικαιωμάτων. Ωστόσο, ενώ η διασφάλιση των δικαιωμάτων του ατόμου είναι έκδηλη στον κλασσικό φιλελευθερισμό, στον νεοφιλελευθερισμό η επικέντρωση στην οικονομική ανάπτυξη οδηγεί στην ανύψωση του δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας με αποτέλεσμα να καθίσταται επισφαλής η εξασφάλιση των αρχών του φιλελευθερισμού σχετικά με τα κοινωνικά δικαιώματα. Η προβληματική αυτή σχέση προκαλεί ρήγματα στην έννοια της δημοκρατίας.

2.2. Η κριτική θεώρηση του Νεοφιλελευθερισμού από τον David Harvey

Το ρεύμα του νεοφιλελευθερισμού σύμφωνα με τον David Harvey, εκκινεί από τον τομέα της οικονομίας και των οικονομικών σχέσεων, επιδιώκοντας όμως ταυτόχρονα τη μεταφορά των νεοφιλελεύθερων αντιλήψεων από τον οικονομικό τομέα στην πολιτική και την κοινωνία. Ο έντονος οικονομισμός που χαρακτηρίζει τον νεοφιλελευθερισμό, θεωρεί ότι το ανθρώπινο ον μπορεί να λειτουργήσει σε όλες τις πτυχές της καθημερινότητάς του με απόλυτα οικονομικούς όρους, παραβλέποντας το γεγονός ότι τις ανθρώπινες κοινωνίες και σχέσεις διέπουν αξιακά συστήματα, αρχές, δεσμεύσεις και συναισθηματικοί τρόποι διαχείρισης των πραγμάτων. Η λογική αυτή του νεοφιλελευθερισμού συνεπώς, δημιουργεί υποθέσεις σχετικά με τον άνθρωπο και τον τρόπο που λειτουργεί, πιστεύοντας ότι αυτός αποτελεί ένα άψυχο σύστημα που έχει γνώση όλων των πληροφοριών και δεδομένων που υπάρχουν στον κόσμο, επιλέγοντας να σκέπτεται μόνο ορθολογικά σχετικά με τις ανάγκες του, αποφασίζοντας με βάση την αυστηρή λογική το περιεχόμενο των πράξεων του στην αγορά αγαθών, στην κοινωνική του καθημερινότητα και στις πολιτικές του δραστηριότητες. Ο λόγος λοιπόν, που ο νεοφιλελευθερισμός δεν εφαρμόστηκε πουθενά με πληρότητα έγκειται στο γεγονός ότι σε επίπεδο αρχικά θεωρητικό δεν χαρακτηρίζεται το ρεύμα αυτό από ενάργεια και σαφήνεια στο εσωτερικό του και έπειτα οι θεωρητικές του αρχές διέπονται από μια αντιφατικότητα. που δημιουργεί αλυσιδωτές αντιφάσεις στην πρακτική του εφαρμογή. Συνεπώς, οι θεωρητικές του διακηρύξεις διαχέονται σε μια κοινωνική πραγματικότητα την οποία στην καλύτερη των περιπτώσεων αποδυναμώνει

και εξουδετερώνει, επιφέροντας δομικές τροποποιήσεις και κάνοντάς την να προσαρμοστεί στα μέτρα του νεοφιλελευθερισμού⁹⁷.

Η πορεία του φιλελευθερισμού είναι μεγάλη και η υποτιθέμενη λύση που θα έδινε το ρεύμα αυτό στις απειλές της νέας τάξης πραγμάτων, της καπιταλιστικής αλλά και στις νόσους του καπιταλισμού, τον έφεραν στο προσκήνιο. Η κυριαρχία του ωστόσο, έγινε εφικτή όταν προέκυψαν οι κατάλληλες ιστορικές συνθήκες οι οποίες και επέτρεψαν την ανάδειξή του ως την πλέον σωτήρια λύση, με την ανύψωσή του ωστόσο να επιτυγχάνεται μέσα από την κατασκευή του από μια μερίδα θεωρητικών που χρησιμοποίησαν τα ιδανικά της ελευθερίας του ατόμου.

Οι συγκυρίες αυτές ανέδειξαν τον φιλελευθερισμό ως το πλέον κατάλληλο σύστημα που θα θεράπευε τις κοινωνίες από τα ποικίλα προβλήματα που είχαν ανακύψει στον καπιταλισμό, με τη λύση αυτή να σχετίζεται ουσιαστικά με την απόκτηση πλειοψηφικού ερείσματος από τη μειοψηφία. Πιο ειδικά, η λύση αυτή ήρθε με την πραγματοποίηση πρακτικά του «εμπεδωμένου φιλελευθερισμού» στα πλαίσια μιας ευρύτερης προσπάθειας ανασυγκρότησης των κρατικών μορφών και των διεθνών σχέσεων παγκοσμίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Συγκεκριμένα, με δεδομένη την αποτυχία του ανεξέλεγκτου καπιταλισμού και του κομμουνισμού να εφαρμοστούν στην πράξη, ο μόνος δρόμος ήταν η δημιουργία ενός κατάλληλου μείγματος κράτους, αγοράς και δημοκρατικών θεσμών. Αυτή η νέα μορφή κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης εκφράστηκε μέσα από τα προτάγματα του «εμπεδωμένου φιλελευθερισμού», ο οποίος «έντυνε» στην πραγματικότητα όλες τις διαδικασίες της αγοράς και τις επιχειρηματικές και εταιρικές δραστηριότητες με έναν μανδύα κοινωνικών και πολιτικών φραγμών με στόχο να διαμοιράσει το κόστος της κοινωνικής προσαρμογής που αναπόδραστα παράγουν οι αγορές. Αν και η λύση αυτή φάνηκε να αποφέρει καρπούς τη δεκαετία του 1950 και 1960 με την ταχεία οικονομική ανάπτυξη που παρατηρήθηκε, ωστόσο, στο τέλος της δεκαετίας του 1960 άρχισαν να φαίνονται οι πρώτες αποτυχίες, αφού σε κάθε πεδίο άρχισε να γίνεται έκδηλη μια προβληματική κατάσταση με τη συσσώρευση κεφαλαίου, την ανεργία και τον πληθωρισμό να σημειώνουν μεγάλη αυξητική τάση⁹⁸.

---

⁹⁷ Harvey, D. (2007), *Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και παρόν*, Καστανιώτης, σελ. 22-25.

⁹⁸ Στο ίδιο, σελ. 34-41.

Όσον αφορά τώρα στον ιδεολογικό πυρήνα με τον οποίο καλύφθηκαν οι παραπάνω επιδιώξεις, αυτός είχε στο επίκεντρό του την ελευθερία καθώς και άλλες αξίες, στοχεύοντας στην εδραίωσή του στον πολιτικό τομέα. Ειδικότερα, ο νεοφιλελευθερισμός ανέπτυξε έναν κύκλο εννοιών που τον στήριζαν, έννοιες οι οποίες άγγιζαν τις επιθυμίες, τις αυθόρμητες αντιλήψεις, τα ένστικτα και τις πηγαίες ανάγκες του κόσμου σε τέτοιο επίπεδο που θεωρήθηκε δεδομένος και δύσκολα αμφισβητήσιμος. Ο ιδεολογικός αυτός μηχανισμός που περιέβαλλε την νεοφιλελεύθερη σκέψη, κατάφερε να προσεγγίσει το κοινό και να εισχωρήσει βαθιά μέσα του, επιλέγοντας πολύ ορθά να αναδείξει τα ιδανικά της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και την ατομικής ελευθερίας ως αξίες θεμελιώδεις του ανθρώπινου πολιτισμού. Οι έννοιες αυτές, όπως ήταν λογικό, προσέλκυαν το ενδιαφέρον όλων των ανθρώπων κι έτσι η νεοφιλελεύθερη σκέψη με όπλα της αυτά τα ιδανικά υπονόμωσε και συνεχίζει να υπονομεύει οποιαδήποτε μορφή κρατικής παρέμβασης που θα σήμαινε υποκατάσταση της ατομικής ελευθερίας και επιλογής. Αντ' αυτού, ο νεοφιλελευθερισμός, προβάλλει την ελευθερία της αγοράς και του εμπορίου ως θεμελιώδεις υποστηρικτές της ατομικής ελευθερίας. Ο Harvey συνεπώς διατείνεται ότι ο νεοφιλελευθερισμός προέβαλλε ένα ουτοπικό μοντέλο με στόχο την εφαρμογή ενός θεωρητικού πλάνου αναδιοργάνωσης του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος που διερχόταν κρίση, για να ξεκινήσει στην ουσία την προσπάθεια υλοποίησης ενός πολιτικού προγράμματος που θα εξασφάλιζε και πάλι την εδραίωση των συνθηκών της συσσώρευσης του κεφαλαίου και επανάκτησης της δύναμης των οικονομικών ελίτ του κόσμου⁹⁹.

Ο Harvey, ωστόσο εντοπίζει και ορισμένες αντιφάσεις μέσα στους θεωρητικούς κόλπους των νεοφιλελεύθερων θέσεων, που φέρνουν αντιμέτωπες τις νεοφιλελεύθερες μεθόδους που αναπτύσσονται με την φαινομενική καθαρότητα του νεοφιλελεύθερου δόγματος. Ο στοχαστής λοιπόν, στοχεύει στην ανάδειξη της προβληματικής σχέσης μεταξύ θεωρίας και πράξης στην νεοφιλελεύθερη σκέψη.

Το πρώτο αντιφατικό σημείο διαφαίνεται, σύμφωνα με τον Harvey ανάμεσα στους στόχους που διακηρύττει η νεοφιλελεύθερη σκέψη και αφορούν στην επίτευξη μιας ευημερίας για όλους και των αληθινών επιδιώξεων που σχετίζονται με την

---

⁹⁹ Harvey, D. (2007), *Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και παρόν*, Καστανιώτης, σελ. 77-79.

ενδυνάμωση της ταξικής ισχύος των ανώτερων τάξεων. Έτσι, αν και η νεοφιλελεύθερη σκέψη βαυκαλίζεται τις ιδέες των δικαιωμάτων και των ατομικών ελευθεριών όλων των ανθρώπων, στηριζόμενη στην άποψη ότι η ατομική ιδιοκτησία και τα ατομικά ιδιοκτησιακά δικαιώματα σε όλους αποτελούν το μέσο για την ευημερία και την εξασφάλιση ενός υψηλού επιπέδου διαβίωσης αυτό δεν συμβαίνει την πράξη. Ο λόγος έγκειται στο γεγονός ότι τα κέρδη του κεφαλαίου δεν διατίθενται προς όφελος του κοινωνικού συνόλου, αντιθέτως παραμένουν στις χρηματιστηριακές αγορές και γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους οικονομικά ισχυρούς για την ιδιοποίηση του υλικού πλούτου που ήδη κατέχουν.

Μια άλλη αντιφατική κατάσταση, βρίσκεται στα ζητήματα περί ελευθερίας που εκκινούν από τον φιλελευθερισμό και ενυπάρχουν και στον νεοφιλελευθερισμό. Ο Harvey, λοιπόν, επισημαίνει ότι μέσα στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, έχουν αναπτυχθεί και ελευθερίες που χαίρουν ιδιαίτερης εκτιμήσεως ανάμεσα στους ανθρώπους, όπως είναι λόγω χάρη η ελευθερία της έκφρασης, της συνάθροισης κλπ. Ωστόσο, με γνώμονα την ύπαρξη της ελευθερίας της αγοράς και μέσα από αυτήν, θα μπορούσε να οικοδομηθεί μια εποχή πραγματικής και ουσιαστικής ελευθερίας, χωρίς προηγούμενο, που θα σηματοδοτούσε το ξεκίνημα μια νέας κοινωνικής πραγματικότητας. Η πορεία αυτή όμως δεν βρήκε εφαρμογή, διότι παρεμποδίστηκε από το «ηθικό» γνώρισμα του φιλελεύθερου ουτοπισμού. Έτσι, η έννοια της ελευθερίας διατηρήθηκε και παρέμεινε περιορισμένη μόνο σε ό,τι αφορά την υπεράσπιση της ελεύθερης επιχειρησιακής δράσης και της ατομικής ιδιοκτησίας, καθιστώντας την έννοια της ελευθερίας απλώς μια ιδέα και την κατοχή του δικαιώματος αυτού να είναι εφικτή μόνο για τους ισχυρούς, αφού οι ανίσχυροι στερούνται των μεγάλων ατομικών ιδιοκτησιών και επιχειρηματικών επενδύσεων ώστε να μπορούν να εξασφαλίσουν και οι ίδιοι την ελευθερία που υποτίθεται ότι ο φιλελευθερισμός παρέχει. Η αντίφαση αυτή όμως, που προσκρούει στην πραγματικότητα, ωθεί το φιλελεύθερο και νεοφιλελεύθερο κράτος να επιλέγει τη βιαιότητα, τον αυταρχισμό και την αντιδημοκρατικότητα προκειμένου να επιβιώσει στα πλαίσια της επιχειρηματικής ελευθερίας και της ελευθερίας της αγοράς, γεγονός που το καθιστά όμως, ανίκανο να συμπορευτεί και να συμβαδίσει με τα ιδανικά των

ατομικών ελευθεριών¹⁰⁰.

Από τα παραπάνω απορρέει και μια τρίτη προβληματική σχέση μεταξύ θεωρίας και πρακτικής εφαρμογής η οποία έγκειται στον ρόλο που καλείται να αναλάβει το κράτος με βάση τη νεοφιλελεύθερη σκέψη και σε αυτόν που τελικά αναλαμβάνει κατά τη διαδικασία της πράξης. Ειδικότερα, με βάση τις νεοφιλελεύθερες αρχές, το κράτος οφείλει να υπηρετεί εκείνους του θεσμούς που λειτουργούν προς εξασφάλιση των ατομικών ελευθεριών, με τρόπο που να δημιουργεί παρασκηνιακά το κατάλληλο πλαίσιο μέσα στο οποίο θα διασφαλίζονται οι λειτουργίες της ελεύθερης αγοράς. Με βάση αυτή τη στόχευση, το φιλελεύθερο κράτος κινείται στη βάση ορισμένων χαρακτηριστικών, όπως η εξασφάλιση ενός καλού επιχειρηματικού ή επενδυτικού κλίματος, η δράση του πάνω στην αρχή της συλλογικότητας και του ανταγωνισμού και η οικοδόμηση ενός κατάλληλου περιβάλλοντος που θα μπορεί να διασφαλίζει την αξιοπιστία του χρηματοπιστωτικού συστήματος αλλά και των χρηματοπιστωτικών θεσμών, γνωρίσματα που δημιουργούν όμως μια αντίφαση ανάμεσα στο θεωρητικό και στο πρακτικό μέρος του νεοφιλελευθερισμού. Η αντινομία αυτή εντοπίζεται αρχικά στο γεγονός ότι ένα ευνοϊκό επιχειρηματικό κλίμα αναμφίβολα έχει ταξικό περιεχόμενο, από την άποψη ότι για να επιτευχθεί αυτό συχνά απαιτείται η υποτίμηση του συλλογικής ευημερίας και η αναίρεση της ισότητας και αμεροληψίας έναντι του νόμου, που η νεοφιλελεύθερη θεωρία επικαλείται, και έπειτα οι παραπάνω στόχοι προϋποθέτουν τις κρατικές ενέργειες ως αποτέλεσμα ύπαρξης ενός συλλογικού φορέα, που απαιτεί αναντίρρητα μια κάποια προσήλωση των πολιτών σε αυτό και άρα την προσήλωση σε περισσότερες συγκεντρωτικές αρχές, οι οποίες όμως εξ' ορισμού είναι αντίθετες προς τον φιλελευθερισμό. Συνεπώς, αν και ο νεοφιλελευθερισμός αντίκειται του μονοπωλιακού χαρακτήρα του κράτους, πρακτικά κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει αφού το κράτος πολύ συχνά ασκεί μονοπωλιακή πολιτική, εξαιτίας της συχνής αποχώρησης από την ανταγωνιστική αγορά των πιο αδύναμων επιχειρήσεων και τελικά την επικράτηση των πιο ισχυρών με τη μορφή τραστών ή πολυεθνικών.

Το θέμα της αποτυχίας της αγοράς ακόμη, αποτελεί ένα σημείο που εγείρει προβληματισμούς, καθώς η αποτυχία αυτή εμφανίζεται όταν άτομα και επιχειρήσεις δεν πληρώνουν το κόστος που τους αναλογεί και «εξωτερικεύουν» τις υποχρεώσεις

---

¹⁰⁰ Harvey, D. (2007), *Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και παρόν*, Καστανιώτης, σελ. 145-150.

τους. Το ζήτημα αυτό δημιουργεί αντινομίες στους κύκλους των νεοφιλελεύθερων σχετικά με τον κατάλληλο τρόπο αντιμετώπισης. Έτσι παρατηρείται η ύπαρξη ορισμένων που υποστηρίζουν την εφαρμογή κάποιων περιορισμένων προγραμμάτων κρατικής παρέμβασης και η παρουσία άλλων που αντιτίθενται σε οποιαδήποτε μορφή κρατικού παρεμβατισμού, υπερασπιζόμενοι τις λύσεις που θα επέλθουν μόνο μέσα από τους μηχανισμούς της αγοράς ¹⁰¹.

Το ζήτημα της πληροφόρησης ακόμη αποτελεί ένα σημείο που επιδέχεται σκέψης και κριτικής, υπό την έννοια ότι αν και η νεοφιλελεύθερη θεωρία διακηρύσσει την τέλεια και ίση ενημέρωση μεταξύ των πολιτών, κάτι τέτοιο στην πραγματικότητα δεν υφίσταται. Η ουτοπική νεοφιλελεύθερη εικόνα που θέλει όλους τους πολίτες να συμμετέχουν με ισοτιμία στις αγοραστικές διαδικασίες, όντας άριστα πληροφορημένοι παραμένει στη σφαίρα της φαντασίας και απλώς καλύπτει με τον καλύτερο τρόπο τις επιδιώξεις του νεοφιλελευθερισμού για ισχυροποίηση της ταξικής δύναμης.

Ο Harvey, διαπιστώνοντας την αδυναμία του νεοφιλελευθερισμού να ωθήσει την παγκόσμια οικονομία σε ανάπτυξη, πετυχαίνοντας υψηλά επίπεδα οικονομικών επιδόσεων και εξασφάλιση συνθηκών ευημερίας, φανερώνει τους πραγματικούς σκοπούς των νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Διατείνεται λοιπόν ότι, το μόνο που παρατηρείται στις νεοφιλελεύθερες κοινωνίες είναι η άνοδος του χρηματοπιστωτικού συστήματος και η άνευ προηγουμένου ανάπτυξη στον τομέα των τεχνολογιών της πληροφόρησης, ωστόσο τα δύο αυτά πεδία δεν υπολογίζονται ως παράγοντες ένδειξης της συνολικής ευημερίας του πληθυσμού. Επομένως, η επιμονή των νεοφιλελεύθερων πολιτικών προσανατολισμών σε αυτές τις κατευθύνσεις μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο απώτερος στόχος δεν αφορά στην ευημερία του κοινωνικού συνόλου, σύμφωνα με τις νεοφιλελεύθερες θεωρητικές αρχές αλλά στην παλινόρθωση της ταξικής οικονομικής δύναμης των ελίτ του κόσμου μέσα από την συσσώρευση του κεφαλαίου. Η επιδίωξη αυτή έχει ήδη υλοποιηθεί από τη δεκαετία του 1920 και έπειτα, με βάση την καταγεγραμμένη συγκέντρωση πλούτου και ισχύος στις ανώτερες τάξεις, αυτές που διαθέτουν δηλαδή τα υψηλότερα εισοδήματα. Η άμεση απόρροια των παραπάνω είναι η ύπαρξη της κοινωνικής ανισότητας, η λιτότητα και η περιθωριοποίηση των λιγότερο προνομιούχων κοινωνικών τάξεων, που αποτελούν και την πλειοψηφία. Υπό

---

¹⁰¹ Harvey, D. (2007), *Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και παρόν*, Καστανιώτης, σελ. 185-188.

τους όρους λοιπόν της αγοράς και της οικονομικής ισχύος των υψηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, ο εμπεδωμένος νεοφιλελευθερισμός και η απουσία επένδυσης του κράτους στους τομείς της υγείας, της παιδείας και των κοινωνικών υπηρεσιών, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού βρέθηκε στα όρια της φτώχειας και της κοινωνικής και εργασιακής ανασφάλειας¹⁰².

Η σχέση μεταξύ νεοφιλελευθερισμού και δημοκρατίας γίνεται ιδιαίτερα αισθητή από όλες τις παραπάνω αντιφάσεις που ενυπάρχουν στον ίδιο τον φιλελευθερισμό, η πρακτική εφαρμογή του οποίου τον φέρνουν σε πλήρη αντίθεση με τα θεωρητικά φιλελεύθερα προτάγματα που επικαλείται. Αυτό συμβαίνει διότι πρακτικά ο νεοφιλελευθερισμός στην πραγματικότητα δημιουργεί συνθήκες ανελεύθερες και αντιδημοκρατικές μέσα στις οποίες το δημοκρατικό πολίτευμα δέχεται ισχυρά πλήγματα σε κάθε επίπεδο. Εκτός από την υπάρχουσα κοινωνική κατάσταση που προκύπτει όμως, οι νεοφιλελεύθεροι διατηρούν ένα ισχυρό μίσος για τη δημοκρατία. Ειδικότερα, για αυτούς η πλειοψηφική αρχή θεωρείται απειλή για τα ατομικά δικαιώματα και τις ελευθερίες του ατόμου και για τον λόγο αυτό είναι υπέρμαχοι ενός τρόπου διακυβέρνησης που στηρίζεται στις εκτελεστικές διαταγές και στις δικαστικές αποφάσεις έναντι των δημοκρατικών κοινοβουλευτικών διαδικασιών για τη λήψη αποφάσεων που ορίζει η δημοκρατία. Με βάση αυτή τη λογική, η νεοφιλελεύθερη θεωρία εστιάζει σε ένα κράτος δικαίου και στην αυστηρή ερμηνεία της συνταγματικότητας, ενώ για την αντιμετώπιση των προβλημάτων υποστηρίζει τη δικαστική διευθέτηση των ζητημάτων.

Μπροστά λοιπόν σε αυτή την αρνητική τους θέση απέναντι στη δημοκρατία και εξαιτίας της επικέντρωσής τους στην συσσώρευση του κεφαλαίου, οι νεοφιλελεύθεροι υιοθετούν ως προς τη διακυβέρνηση την ιδέα κυβερνητικών θεσμών, οι οποίοι θα είναι αποτέλεσμα της παρείσφρησης σε αυτούς της ταξικής ισχύος. Υπό αυτό το πρίσμα αυτό το κράτος θεσμοθετεί νόμους που στόχο έχουν να προσφέρουν πλεονεκτήματα στις εταιρείες, ενώ στις περιπτώσεις που πραγματοποιούνται συμπράξεις μεταξύ δημοσίου και ιδιωτών, το κράτος είναι αυτό που θα επωμιστεί το μεγαλύτερο ρίσκο, με τον ιδιωτικό τομέα να έχει τα μεγαλύτερα κέρδη. Όταν ακόμη χρειάζεται, το κράτος ακολουθεί καταναγκαστική νομοθεσία ή λαμβάνει μέτρα καταστολής ώστε να

---

¹⁰² Harvey, D. (2007), *Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και παρόν*, Καστανιώτης, σελ. 92-96.

καταπνίξει οποιαδήποτε μορφή εναντίωσης του κοινωνικού συνόλου. Από όλα αυτά προκύπτει το συμπέρασμα ότι η κοινοβουλευτική δημοκρατία αποδυναμώνεται από την ισχύ του κέρδους των μεγάλων εταιρειών, ενώ η δικαιοσύνη γίνεται ιδιαίτερα ακριβή για την πλειοψηφία των ανθρώπων με αποτέλεσμα να χάνεται πρακτικά το δικαίωμα σε αυτήν, αν και τυπικά υπάρχει ¹⁰³.

Απέναντι στην ισοπεδωτική αυτή δύναμη του νεοφιλελευθερισμού ο Harvey εναποθέτει τις ελπίδες του στα κοινωνικά κινήματα που έχουν κάνει αισθητή την παρουσία τους, τα οποία θα συνδράμουν προς την κατεύθυνση της επανάκτησης των δευτερεύουσας σημασίας για τον νεοφιλελευθερισμό δικαιωμάτων του ανθρώπου.

2.3. Η έννοια της μεταδημοκρατίας στον Colin Crouch

Ο Crouch για να περιγράψει με σαφήνεια τους σημερινούς όρους λειτουργίας της δημοκρατίας χρησιμοποιεί το πρόθεμα «μετά» μπροστά από τη λέξη δημοκρατία, ώστε να αναπτύξει το σκεπτικό του γύρω από τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης δημοκρατίας, τα μορφολογικά γνωρίσματα της οποίας εξακολουθούν να υφίστανται στη σημερινή εποχή σε αντίθεση με το περιεχόμενο αυτής που έχει μεταβληθεί, υιοθετώντας μάλιστα και αρκετά γνωρίσματα της προ-δημοκρατικής περιόδου. Έτσι ο Crouch, εντοπίζει τις διαφοροποιήσεις στην έννοια της δημοκρατίας με σημερινούς όρους, στον περιορισμό της ισότητας και τον όλο και αυξανόμενο έλεγχο των πολιτικών πραγμάτων από τα ανώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα, χαρακτηριστικά που δίνουν την έννοια της μεταδημοκρατίας.

Σύμφωνα με τον στοχαστή η μεταδημοκρατία αποτελεί την κατάσταση εκείνη όπου *«πίσω από το θέαμα του προεκλογικού παιχνιδιού η πολιτική διαμορφώνεται ουσιαστικά στον ιδιωτικό χώρο (...) ανάμεσα στις εκλεγμένες κυβερνήσεις και τα κυρίαρχα στρώματα»* κάτι που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το ιδεατό δημοκρατικό πρότυπο. Συνεπώς, ο κυρίαρχος λαός σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα παύει να έχει την εξουσία η οποία περνά στα χέρια των οικονομικών και πολιτικών ελίτ. Παρ' όλα αυτά ο Crouch επισημαίνει ότι το σημείο στο οποίο βρίσκεται η δημοκρατία δεν είναι αυτό της παγίωσης και εδραίωσης μιας μεταδημοκρατικής πραγματικότητας, αντιθέτως η μεταδημοκρατία χρησιμοποιείται ως ιδεότυπος, τα γνωρίσματα του οποίου εισχωρούν όλο και πιο πολύ στις σύγχρονες δημοκρατίες. Η τάση αυτή κατά τον Crouch στην

---

¹⁰³ Harvey, D. (2007), *Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και παρόν*, Καστανιώτης, σελ. 187, 188.

πραγματικότητα λειτουργεί στον αντίποδα της ιδεατής δημοκρατίας κατά την οποία οι απλοί πολίτες ως σύνολο έχουν ουσιαστικά τη δυνατότητα να συμμετέχουν ενεργά, αναπτύσσοντας διάλογο και δημιουργώντας αυτόνομες οργανώσεις στη διαμόρφωση των ιδιαίτερων στοιχείων της δημόσιας ζωής μέσα σε ένα δημοκρατικό πλαίσιο και φυσικά μπορούν να αξιοποιήσουν αυτή τη δυνατότητα που τους δίνεται από τις αρχές της ιδεατής δημοκρατίας¹⁰⁴.

Έτσι, ο Crouch, παρακολουθώντας τη σύγχρονη πραγματικότητα με διερευνητική ματιά και ικανότητα εμβάθυνσης στην ερμηνεία αυτής, διατείνεται ότι αν και ο σημερινός κόσμος μοιάζει πιο δημοκρατικός από ποτέ, στην πραγματικότητα κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει και συντρέχουν πολλοί λόγοι γι' αυτό. Αρχικά επισημαίνει ότι ο κόσμος φαίνεται δημοκρατικός διότι όλο και πιο πολλές χώρες ψηφίζουν και ορίζουν εκλεγμένες κυβερνήσεις, ενώ η στάση των πολιτών απέναντι στους πολιτικούς δεν χαρακτηρίζεται από υποτακτικότητα, αφού τα μέσα ενημέρωσης γνωστοποιούν τα πάντα. Ταυτόχρονα, πλήθος μέσων και τεχνικών που γίνονται αντικείμενο αξιοποίησης από τους πολιτικούς, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτοί επιθυμούν να έχουν γνώση των αναγκών των πολιτών που απαρτίζουν το εκλογικό σώμα, κάτι που στην εποχή που διανύουμε είναι ιδιαίτερα απαιτητικό.

Η φαινομενική αυτή δημοκρατική εποχή για τον στοχαστή κρύβει ωστόσο, σύγχρονες ασθένειες που αφορούν τον θεσμό της δημοκρατίας και την αληθινή εφαρμογή των θεμελιωδών αρχών της στον τρόπο λειτουργίας της. Οι παράγοντες λοιπόν, σύμφωνα με τον Crouch που καθιστούν τη σημερινή δημοκρατία κατ' επίφαση δημοκρατία εντοπίζονται αρχικά στον τρόπο με τον οποίο οι πολιτικοί λειτουργούν, τα γνωρίσματα του οποίου είναι ο μηχανισμός της χειραγώγησης και οι πρακτικές που προέρχονται από το πεδίο του μάρκετινγκ και την διαφήμισης, η χρήση των οποίων είναι αναγκαία για τη δημιουργία του κατάλληλου πολιτικού επικοινωνιακού λόγου. Ακόμη παρατηρείται ένα μεγάλο χάσμα ανάμεσα στο λόγο της πολιτικής, τον λεγόμενο ξύλινο λόγο και στον λαϊκό καθημερινό ομιλούμενο από τους απλούς πολίτες. Ο λόγος αυτός λοιπόν, αναδεικνύει τον ατομικό, προσωπικό παράγοντα έναντι της πολιτικής ουσίας και αποκρύπτει τις εναλλακτικές λύσεις και προοπτικές που υπάρχουν. Δίνεται παράλληλα, μεγάλη έμφαση στα αρνητικά δικαιώματα του πολίτη, όπως λόγου χάρη στα δικαιώματα που αφορούν την ποινική και αστική προστασία, σε βάρος των θετικών

---

¹⁰⁴ Crouch, C. (2006). *Μεταδημοκρατία*. Εκκρεμές, σελ. 45-47.

δικαιωμάτων όπως είναι το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, το δικαίωμα ψήφου ή της δημοκρατικής ανάγκης για συμμετοχικότητα του πολίτη στο δημόσιο λόγο. Ακόμη, η προβολή του κράτους ασφάλειας μονάχα μέσα από την ανάγκη καταπολέμησης της τρομοκρατίας και της εγκληματικότητας, οδηγεί στην υποβάθμιση του ρόλου του κράτους ασφάλειας σε ότι αφορά τις ανθρώπινες ελευθερίες¹⁰⁵.

Ο Crouch, εντοπίζει μια δημοκρατική στιγμή στο παρελθόν κατά την περίοδο της «χρυσής τριακονταετίας», και συνδέθηκε με την κοινωνία της μαζικής κατανάλωσης και εδραζόταν στη μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη. Οι κρίσεις της δεκαετίας του 1970, οι νέες συνθήκες στην παραγωγή και η άνοδος του νεοφιλελευθερισμού προκάλεσαν μεταβολές στις μεταπολεμικές κοινωνικοοικονομικές βάσεις, διαμορφώνοντας νέους όρους οι οποίοι αναδείκνυαν τις μεταδημοκρατικές τάσεις.

Η πηγή της ισχύος εντοπίζεται από τον Crouch στην οικονομική παγκοσμιοποίηση και στις πολυεθνικές εταιρείες. Ο στοχαστής εισάγει τον όρο «εταιρεία-φάντασμα» υποστηρίζοντας ότι η δυνατότητα εξαγορών, συγχωνεύσεων και συχνών αναδιαρθρώσεων από τη νέα αυτή μορφή εταιρειών είναι η *«πιο ακραία μορφή έκφρασης της κυριαρχίας της στη σύγχρονη κοινωνία»*. Η δυνατότητα που έχουν να κινούνται ελεύθερα σε παγκόσμιο και διεθνικό επίπεδο, με όρους που δεν ισχύουν πουθενά αλλού και για κανέναν, τους επιτρέπει να δημιουργούν και τις πιο ευνοϊκές συνθήκες. Οι πολυεθνικές επηρεάζουν με καθοριστικό τρόπο τα κράτη και τις κυβερνήσεις, τα οποία με στόχο να γίνουν πιο ανταγωνιστικά και να ελκύσουν όλο και περισσότερες πολυεθνικές εταιρείες, εφαρμόζουν πολιτικές θελκτικές προς αυτές, όπως είναι η μείωση της φορολογίας τους, εις βάρος των δημόσιων υπηρεσιών στις οποίες γίνονται περικοπές, ενώ ταυτόχρονα απορρυθμίζουν τις εργασιακές σχέσεις. Η κατάσταση αυτή έχει ως συνέπεια οι εργαζόμενοι, ευρισκόμενοι υπό την πίεση ενός κράτους που καταρρέει, στερούμενοι την πρόνοια, υποχωρούν σε ελαστικές σχέσεις εργασίας, χάνοντας τα δικαιώματά τους¹⁰⁶.

Ο Crouch αναπτύσσοντας το σκεπτικό του γύρω από το ζήτημα της αλλοτριωτικής δύναμης του νεοφιλελευθερισμού στη δημοκρατία, μεταξύ άλλων κάνει

---

¹⁰⁵ Crouch, C. (2006). *Μεταδημοκρατία*. Εκκρεμές, σελ. 88-91.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σελ. 125.

ιδιαίτερη αναφορά στο ρόλο που διαδραματίζουν τα ΜΜΕ στην διάβρωση αυτή. Ειδικότερα, τα ΜΜΕ, λειτουργώντας με εμπορικούς όρους αποσκοπούν στον μέγιστο βαθμό στην αύξηση της τηλεθέασης υποβαθμίζοντας το περιεχόμενο των προγραμμάτων τους, υπεραπλουστεύοντας το, λειτουργώντας σε βάρος της ποιότητας και της αλήθειας και τελικά επιτυγχάνοντας τη κατήχηση και την ετεροκατεύθυνση των πολιτών καταναλωτών. Στο κομμάτι της πολιτικής, τα ΜΜΕ στρεβλώνουν τον πολιτικό παιχνίδι ωθώντας τους πολιτικούς να εναρμονιστούν με αυτά τα επικοινωνιακά μοντέλα, ώστε να διασφαλιστεί το επικοινωνιακό αποτέλεσμα που επιθυμούν.

Σε ό, τι αφορά τις κοινωνικές τάξεις, και πιο συγκεκριμένα τη θέση της εργατικής τάξης ο Crouch σχολιάζει αρχικά ότι οι τάξεις των κεφαλαιοκρατών και των εργατών αποτέλεσαν ιστορικά τις πιο συνειδητοποιημένες τάξεις, παρουσιάζοντας μια κοινή θέση στις πολιτικές τους διεκδικήσεις και τα πολιτικά τους αιτήματα. Ωστόσο, η αύξηση του εισοδήματος της εργατικής τάξης αλλά και η προοδευτική αριθμητική της μείωση στα πλαίσια της μαζικής παραγωγής του καπιταλισμού με τη συνακόλουθη άνοδο της τεχνικής προόδου είχε ως αποτέλεσμα την ελάττωση του αριθμού των χειρωνακτικών εργατών και της διαπαγματευτικής τους δύναμης. Στον αντίποδα βρίσκουμε της ενδυνάμωση της ισχύος της κεφαλαιοκρατικής τάξης, με την παρουσία της μεσαίας τάξης ως αντίπαλος συμμετέχων στο πολιτικό παιχνίδι να μην ακολουθεί ενιαία στάση. Οι αντιθέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, σε ιεραρχικά κατώτερους υπαλλήλους και σε ανώτερα στελέχη, σε άνδρες και σε γυναίκες, έχουν ως αποτέλεσμα την διάσπαση της τάξης αυτής και τελικά την εξυπηρέτηση της τάξης των κεφαλαιοκρατών¹⁰⁷.

Τέλος, αναφορικά με το ζήτημα των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων, όπως προαναφέρθηκε, οι νέοι όροι της οικονομίας της αγοράς οδήγησαν όλο και περισσότερους τομείς στην σφαίρα της ιδιωτικοποίησης κάτι που είχε ως αποτέλεσμα της εμπορευματοποίηση του κράτους πρόνοιας. Σε αντίθεση όμως με τις δημόσιες υπηρεσίες οι ιδιωτικές δεν υποχρεούνται να ικανοποιήσουν τις επιθυμίες και τις ανάγκες όλων των ανθρώπων παρά μόνο αυτών που είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν για τις αποκτήσουν. Στα πολιτικά δικαιώματα, με βάση την σκέψη του Freedland, οι δημόσιες υπηρεσίες λειτουργούν στη βάση μιας τριγωνικής σχέσης μεταξύ

---

¹⁰⁷ Crouch, C. (2006). *Μεταδημοκρατία*. Εκκρεμές, σελ. 145-149.

κυβέρνησης, πολίτη και ιδιωτικής επιχείρησης. Στη σχέση αυτή όμως ο πολίτης μπορεί να ελέγχει με έναν τρόπο την κυβέρνηση μέσα από τις εκλογές, δεν μπορεί όμως να ασκήσει κανέναν έλεγχο στην επιχείρηση, η οποία διατυπώνει τις δεσμεύσεις της μόνο μπροστά στην κυβέρνηση. Το άμεσο αποτέλεσμα είναι η κάθε κυβέρνηση να λογοδοτεί ενώπιον του λαού μόνο σε ό,τι αφορά τη γενικότερη εικόνα της πολιτικής που ακολουθεί και όχι σε ό,τι σχετίζεται με τις εκάστοτε πρακτικές που εφαρμόζει στα πλαίσια της πολιτικής της.

2.4. Η κριτική στον Νεοφιλελευθερισμό από την Wendy Brown

Η Brown διατυπώνει την κριτική της απέναντι στον νεοφιλελευθερισμό εκκινώντας το σκεπτικό της από την άποψη ότι έχει ξεκινήσει μια νέα μορφή στη λογική της κυβερνητικής πολιτικής, στα πλαίσια της οποίας οι θεσμοί βάλλονται, ενώ όλες οι διαδικασίες και τα υποκείμενα της δημοκρατίας, όπως αυτή ορίζεται στη βάση της εξουσίας του λαού, βρίσκονται σε άμυνα καθώς είναι αποδέκτες μιας γενικευμένης επίθεσης η οποία επιφέρει τελικά το «ξεκοίλιασμα της δημοκρατίας», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Brown στο βιβλίο της *Η καταστροφή του δήμου* (σελ. 9).

«Ο νεοφιλελευθερισμός επιτίθεται στις αρχές, στις πρακτικές, στους πολιτισμούς, στα υποκείμενα και στους θεσμούς της δημοκρατίας η οποία υποτίθεται ότι νοείται ως εξουσία του λαού».

Η Brown, εντοπίζει τον πυρήνα της καταστροφικής επίπτωσης του νεοφιλελευθερισμού στα δημοκρατικά θεμέλια, στην εξαιρετικά διευρυμένη οικονομοποίηση κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας, αλλά και κάθε ανθρώπου, γεγονός που έχει τις ρίζες του στη μακρά πορεία μιας βαθιά διαδεδομένης διοικητικής/ κυβερνητικής ορθολογικότητας. Έτσι όλες οι μορφές συμπεριφοράς εκλαμβάνονται ως οικονομικές, όλοι οι τομείς ύπαρξης πλαισιώνονται και μετριοούνται με οικονομικούς όρους και νούμερα, ακόμη και στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι τομείς αυτοί δεν είναι δυνατό να αποτιμηθούν με άμεσο τρόπο σε χρήμα. Για τον λόγο αυτό η Brown, διατείνεται ότι στον νεοφιλελεύθερο λόγο και στους τομείς που σχετίζονται με αυτόν, ο άνθρωπος είναι μονάχα και σε όλα «homo economicus»¹⁰⁸.

Απώτερος σκοπός της Brown είναι να διερευνήσει όλα αυτά που προκύπτουν

---

¹⁰⁸ Brown, W. (2017), *Η καταστροφή του δήμου. Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*, Πατάκης, σελ. 22-26.

όταν τα διδάγματα και οι δημοκρατικές αρχές ανακατασκευάζονται με την παραπάνω λογική και μέσα στα πλαίσια αυτής της νέας μορφής διακυβέρνησης, όταν η δέσμευση για ατομική και συλλογική αυτοδιοίκηση αλλά και για θεσμικά όργανα που τη στηρίζουν υπερκεράζονται και στη συνέχεια μεταφέρονται στο περιθώριο από την αποθέωση του κεφαλαίου και της ανταγωνιστικότητας. Προβληματίζεται ακόμη για το ποιες είναι οι επιπτώσεις, όταν οι πρακτικές και οι αρχές του δημόσιου λόγου, της σκέψης, του δικαίου, της λαϊκής κυριαρχίας, της συμμετοχικότητας, της εκπαίδευσης, των δημόσιων αγαθών και του διαμοιρασμού της εξουσίας οικονομοποιούνται.

Βαθιά της πίστη είναι ότι η δημοκρατία δεν αποτελεί μόνιμο και σταθερό επίτευγμα, που δεν είναι εκτεθειμένο σε κινδύνους και απειλές ή ότι οι άνθρωποι από τη φύση τους τείνουν προς τη δημοκρατία, αλλά αντίθετα πιστεύει ότι η δημοκρατία πρέπει να καλλιεργείται και να διατηρείται με απόλυτη συνείδηση, μέσα από την αντίσταση σε όλες εκείνες τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις που προσπαθούν να την αποδυναμώσουν και να τη χειραγωγήσουν, προκαλώντας της ισχυρή παραμόρφωση¹⁰⁹.

Η Brown δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στην οικονομοποίηση που αφορά όχι τόσο τις αγορές και το χρήμα που έτσι κι αλλιώς λειτουργούν με οικονομικούς όρους, αλλά περισσότερο προβληματίζεται για την οικονομοποίηση όλων εκείνων των πεδίων και των γνωρισμάτων που συνθέτουν ολόκληρο το φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας και σκέψης. Ειδικότερα αναφέρεται στο γεγονός ότι θεωρεί πολύ πιο απειλητική την οικονομοποίηση της πολιτικής ζωής και όλων των υπολοίπων τομέων που μέχρι τώρα δεν διέπονταν από οικονομικούς όρους, όπως είναι οι θεσμοί, οι αρχές, τα ιδανικά και τα αξιακά συστήματα και κατά συνέπεια όλα εκείνα που καλλιεργούσαν, διατηρούσαν και εξασφάλιζαν τη δημοκρατία ως αξιακό πρότυπο ζωής και αρχών.

Κεντρικό σημείο της νεοφιλελεύθερης αυτής λογικής είναι η αντιμετώπιση ανθρώπων και καταστάσεων με σύγχρονους επιχειρησιακούς όρους. Τα πρόσωπα και οι καταστάσεις ερμηνεύονται συνεπώς με βάση το μοντέλο της σύγχρονης επιχείρησης, γεγονός που δημιουργεί τις προσδοκίες και απαιτήσεις ότι θα συμπεριφερθούν με τρόπους που μεγιστοποιούν την αξία του κεφαλαίου τους στο παρόν προσδοκώντας στην οικονομική αξιοποίηση της μελλοντικής τους αξίας. Όλες οι ενέργειες ανθρώπων

---

¹⁰⁹Brown, W. (2017), *Η καταστροφή του δήμου. Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*, Πατάκης, σελ. 18-20.

και κρατών ορίζονται από τις επιχειρηματικές πρακτικές, την αυτοεπένδυση και την προσέλκυση επενδυτών. Η θεμελιώδης αρχή επομένως της νεοφιλελεύθερης σκέψης είναι η λογική της οικονομίας και όχι της πολιτικής. Με γνώμονα λοιπόν, αυτόν τον προσανατολισμό, το κράτος δεν αποτελεί φορέα εξουσίας αλλά μετατρέπεται σε φορέα διαχείρισης και επίτευξης οικονομικών στόχων και όχι πολιτικών, με αποτέλεσμα οι κυβερνήσεις να υπηρετούν οικονομικές δεσμεύσεις, υπακούοντας στους κανόνες της ανταγωνιστικότητας και της ενίσχυσης του κεφαλαίου, ακολουθώντας τη λογική των επιχειρήσεων¹¹⁰.

Οι πολιτικές δεσμεύσεις συνεπώς, που δεν προωθούν οικονομικούς σκοπούς θεωρούνται εντελώς άχρηστες, και το κράτος υιοθετεί την αρχή της ελεύθερης αγοράς, μειώνοντας δραματικά τις παροχές του κράτους πρόνοιας, προχωρώντας σε απορρύθμιση, προωθώντας τις ιδιωτικοποιήσεις και τον τερματισμό της αναδιανομής των πόρων, μετατρέποντας τον άνθρωπο σε ένα αναλώσιμο κεφάλαιο, σύμφωνα με τις αρχές του άκρατου ανταγωνισμού και ατομικισμού που διέπουν τον «homo economicus» και τελικά καθιστώντας τον λεία στις χρηματοοικονομικές επιδιώξεις της κάθε επιχείρησης.

Το καίριο σημείο προβληματισμού που ανακύπτει μέσα από την παραπάνω λογική είναι τα πλήγματα που δέχονται όλα τα συστατικά στοιχεία της δημοκρατίας, αφού υποσκάπτονται τα θεμέλιά της, υπονομεύονται οι δημοκρατικές αρχές και διαβρώνονται οι αντιλήψεις που προωθούν την ουσιαστική πολιτική αυτονομία, με την ελπίδα για πραγματική δημοκρατία να ελαχιστοποιείται δραματικά και κάθε δυνατότητα για διεκδικήσεις στο μέλλον να φαντάζει ανέφικτη¹¹¹.

Η Brown, στην κριτική της απέναντι στον νεοφιλελευθερισμό, διατείνεται ότι η επικινδυνότητα της κατάστασης έγκειται στο γεγονός ότι ο «homo economicus» έχει εξουδετερώσει τον «homo politicus», με τους πολίτες να έχουν πάρει τη μορφή οικονομικών όντων έναντι των πολιτών που δρούσαν και σκέφτονταν με πολιτικούς όρους, γεγονός που οδηγεί το κράτος στην μετατροπή του σε επιχείρηση αντί να λειτουργεί με στόχο την έννοια του δικαίου. Η Brown, εντοπίζοντας αυτό που υπολείπεται από την προσέγγιση του Foucault, επιχειρεί να δώσει μια άλλη διάσταση

---

¹¹⁰ Brown, W. (2017), *Η καταστροφή του δήμου. Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*, Πατάκης, σελ. 45-48.

¹¹¹ Στο ίδιο, σελ. 78.

στο ζήτημα του σύγχρονου νεοφιλελεύθερου ορθολογισμού, εστιάζοντας στη σύνδεση της νεοφιλελεύθερης λογικής με τις επιπτώσεις που αυτή προκαλεί στη δημοκρατική πολιτική ζωή και στην έννοια του πολίτη. Έτσι, η Brown θεωρεί ότι παρά την επικράτηση του «homo economicus» στη κοινωνική πραγματικότητα ο «homo politicus» εξακολουθεί να είναι παρών, συνυπάρχοντας με κάποιο τρόπο με τον «homo economicus», έστω και στο παρασκήνιο. Η παρουσία επομένως του «homo politicus» δεν σταμάτησε ποτέ να είναι αισθητή και σημαντική, διεκδικώντας και προσδοκώντας την ενίσχυση και ισχυροποίηση της θέσης του. Συνεπώς, αν και η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού προσπάθησε να υποσκελίσει τον πολιτικό παράγοντα από τις δράσεις και τη σκέψη των πολιτών, εμμένοντας στην άποψη που θέλει τους ανθρώπους να ενεργούν σαν οικονομικά υποκείμενα, ωστόσο για την Brown η έννοια του «homo politicus», μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην ανατροπή της ισχύος της νεοφιλελεύθερης οπτικής περί δημοκρατίας και κοινωνικής οργάνωσης, από την άποψη ότι ο «homo politicus» παραμένει παρών, έστω και περιορισμένα¹¹².

Σε μια δημοκρατία η οποία αποτελείται από ανταγωνιστικό ανθρώπινο κεφάλαιο, όπου οι άνθρωποι χάνουν την εγγενή αξία τους ως αυτοσκοποί και οι σχέσεις που αναπτύσσουν μεταξύ τους διέπονται από ανισότητα και όχι ισότητα, καταργείται το ζήτημα της ίσης μεταχείρισης και προστασίας, ενώ η εργασία εξουδετερώνεται σαν έννοια και κατηγορία όπως και η συλλογική της μορφή, η εργατική τάξη, με άμεσο αντίκτυπο να ανοίγει ο δρόμος για την αμφισβήτηση της εργατικής νομοθεσίας όλων των άλλων θεσμών που προσέφεραν προστασία και παροχές, κατακτήσεις με μακράιωνη ιστορία. Η δημοκρατία δέχεται ισχυρό χτύπημα, διότι η επικράτηση του «homo economicus» εκτοπίζει την έννοια του πολίτη ο οποίος είχε λόγο και πολιτική θέση στο δημόσιο βίο, με την ιδέα του λαού που διεκδικεί τη συλλογική πολιτική του κυριαρχία να εξαφανίζεται. Το αποτέλεσμα της οικονομοποίησης των πάντων είναι να υποχωρεί η μέριμνα από πλευρά του κράτους για δικαιοσύνη και ευημερία του κοινωνικού συνόλου, αφού οι πρακτικές του υποτάσσονται στην οικονομική σφαίρα και οι υπηρεσίες που παρέχει υπακούουν στην ελεύθερη αγορά¹¹³.

2.5. Το δημοκρατικό παράδοξο της Chantal Mouffe

Η Chantal Mouffe, μέσα από το βιβλίο της *Το δημοκρατικό παράδοξο*, μιλά για

---

¹¹²Brown, W. (2017), *Η καταστροφή του δήμου. Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*, Πατάκης, σελ. 56-59.

¹¹³Στο ίδιο, σελ. 187.

«συγκρουσιακές συναινέσεις» και επικράτηση του ανταγωνιστικού πνεύματος, έναν ανταγωνισμό που δεν εστιάζει σε οικονομικούς και ατομικιστικούς τύπους, αλλά αυτόν που διακρίνεται για τα ξεκάθαρα πολιτικά του στοιχεία, η ύπαρξη του οποίου, σύμφωνα με τις νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις που προκρίνουν μια φαινομενικά ουδέτερη διακυβέρνηση έναντι της πολιτικής αντιπαράθεσης επιχειρημάτων περί της πολιτικής και της κοινωνικής οργάνωσης, υπονομεύει τη σύγχρονη δημοκρατία. Σε αντίθεση με τις απόψεις όλων εκείνων που μιλούν για τερματισμό των διαφορών σε πολιτικό επίπεδο και για εγκατάλειψη των διαφορών μεταξύ Αριστεράς πολιτικής τοποθέτησης και Δεξιάς, η Mouffe αναδεικνύει τη σπουδαιότητα της «αγωνιστικής δημοκρατίας». Θεωρεί λοιπόν, εξαιρετικά επικίνδυνες τις θεωρίες και τις πρακτικές που υποστηρίζουν το τέλος των πολιτικών διαχωρισμών και του «πολιτικού» ευρύτερα μπροστά σε μια ορθολογιστική συναίνεση¹¹⁴.

Όλη η επιχειρηματολογία της Mouffe, εκκινεί από μια συγκεκριμένη πεποίθηση και οπτική θεώρηση για τη δημοκρατική φύση. Η σύγχρονη μορφή της φιλελεύθερης δημοκρατίας, υποστηρίζει, ότι βασίζεται στη συγχώνευση δύο παραδόσεων διαφορετικών μεταξύ τους. Από τη μία πλευρά, έχουμε αυτήν του φιλελευθερισμού που υπερμάχεται ένα κράτος δικαίου, την ατομική ελευθερία και όλα τα ανθρώπινα δικαιώματα και από την άλλη πλευρά αυτή της δημοκρατίας, βασικό συστατικό της οποίας είναι η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και της ισότητας. Για τη Mouffe οι δύο αυτές παραδόσεις έρχονται σε σύγκρουση, φέρνοντας στην επιφάνεια τα διαφορετικά ιδεολογικά συστήματα που αντιπροσωπεύουν και τα διαφορετικά ιδανικά που υπηρετούν. Η παραδοξότητα προκύπτει από την ένταση αυτή κι έτσι ούτε η απόλυτη ελευθερία είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί αλλά ούτε και η απόλυτη ισότητα. Η έννοια του δημοκρατικού «εμείς» θα διαχωρίζεται πάντοτε από το «αυτοί», θέτοντας όρια και αμφισβητώντας ορισμένα δικαιώματα¹¹⁵.

Για τη Mouffe, το παράδοξο της σύγχρονης δημοκρατίας δεν είναι καθόλου αρνητικό στοιχείο, αντιθέτως αποτελεί ένα θετικό γνώρισμα αυτής, άποψη που την φέρνει αντίθετη με τις πρόσφατες πολιτικές θεωρίες και πρακτικές οι οποίες αποσιωπούν την παραδοχή αυτή. Έτσι, η άποψη που θέλει τη δημοκρατία σε συναίνεση με τον νεοφιλελευθερισμό είναι εξαιρετικά επικίνδυνη όπως διατείνεται η συγγραφέας,

---

¹¹⁴ Mouffe, C. (2004), *Το Δημοκρατικό Παράδοξο*, Πόλις, σελ. 38.

¹¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 57-59.

κι αυτό διότι η συναίνεση αυτή σε μια φιλελεύθερη-δημοκρατική κοινωνία θα αποτελεί πάντα την έκφραση μιας ηγεμονίας και την κοινωνική αποτύπωση των σχέσεων εξουσίας. Το πρόβλημα και ο κίνδυνος που ελλοχεύει, μας λέει ότι εντοπίζεται ακριβώς στο σημείο που αυτού του είδους η θεωρία και πρακτική παραβλέπει το γεγονός ότι η δημοκρατική θέσπιση που επικρατεί και που συχνά εμφανίζεται ως η μοναδική και οριστική πραγματοποίηση του ιδεώδους της δημοκρατίας, προκύπτει από μια συγκεκριμένη ηγεμονία. Μια τέτοια αντίληψη και οπτική διαλύει οποιαδήποτε πιθανότητα αμφισβήτησης ή όρθωσης αντίστασης στις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας οι οποίες αντικειμενοποιούνται από την ηγεμονία των κυρίαρχων τάξεων και του αφηγήματός τους. Η Mouffe διατείνεται σθεναρά ότι το δημοκρατικό έλλειμμα υπάρχει στην πραγματικότητα όταν το δημοκρατικό πολίτευμα παραλύει, και ο πολιτικός ανταγωνισμός περιθωριοποιείται με τον διαχωρισμό ανάμεσα στο «εμείς» και στο «αυτούς» να μην υπάρχει. Έτσι, αρχίζουν σιγά σιγά να απουσιάζουν οι εναλλακτικές προτάσεις και ιδέες με τα ακροδεξιά κόμματα να παίρνουν τα ηνία, προσφέροντας συγκεκριμένες μορφές εναλλακτικών, καλύπτοντας το υπάρχον πολιτικό και διεκδικητικό κενό. Η πολιτική τότε αρχίζει να αναπτύσσεται πάνω στη βάση της ηθικής και οι ανταγωνισμοί να επικαλύπτονται από ένα πέπλο ηθικού λόγου. Με άλλα λόγια, ο ανταγωνισμός που θα έπρεπε να εκφράζεται και να ξεδιπλώνεται μέσα από τους δημοκρατικούς πολιτικούς διαλόγους και αντιπαραθέσεις, βρίσκει έκφραση σε άλλα πεδία όπως αυτά της ηθικής και της ηθικολογίας με την επίκληση εννοιών όπως το καλό και το κακό, γεγονός που έχει σοβαρές συνέπειες για την ουσιαστική δημοκρατική λειτουργία, αφού τα ζητήματα πλέον δεν τίθενται σε πολιτική αλλά ηθικολογική βάση¹¹⁶.

Το ζήτημα λοιπόν, για τη Mouffe στο Δημοκρατικό παράδοξο είναι να τονίσει εμφατικά ότι ο ανταγωνισμός που υπάρχει ανάμεσα στο «εμείς» και «αυτοί» είναι ένα βασικό γνώρισμα του «πολιτικού», που υπάρχει πάντα πίσω από την έννοια της πολιτικής, μιας πολιτικής που για τη Mouffe εστιάζει στους θεσμούς και σε όλες τις πρακτικές που συνθέτουν την ανάπτυξη του δημόσιου βίου. Η έννοια της πολιτικής συνεπώς, για τη Mouffe πρέπει να είναι άρρηκτα συνυφασμένη με τη επιδίωξη της δημιουργίας μιας ενότητας μέσα σε ένα περιβάλλον συγκρουσιακό που θα διατυπώνονται πολλές διαφορετικές οπτικές και απόψεις με την πολιτική να έχει ως

---

¹¹⁶ Mouffe, C. (2004), *Το Δημοκρατικό Παράδοξο*, Πόλις, σελ. 85-89.

πρώτο μέλημά της την εξημέρωση του ανταγωνισμού έτσι ώστε ο διαχωρισμός ανάμεσα στο «εμείς» και «αυτοί» να πραγματοποιείται με τρόπο που να εναρμονίζεται με την δημοκρατική αρχή του πλουραλισμού¹¹⁷.

Το μοντέλο λοιπόν, που προτείνει η Mouffe, μέσα από τη διερεύνηση της σχέσης του νεοφιλελευθερισμού με τη δημοκρατία και την παραδοχή από την ίδια ότι αυτές οι δύο έννοιες δεν είναι εφικτό να συνυπάρξουν εξ ορισμού, είναι αυτό μιας αγωνιστικής δημοκρατίας, στα πλαίσια της οποίας θα συνυπάρχουν διαφορετικές ερμηνείες και μορφές της δημοκρατίας, όπως η σοσιαλδημοκρατική, η ριζοσπαστική κλπ., οι οποίες θα προσφέρουν διαφορετικές εναλλακτικές, τις οποίες θα μπορεί ο πολίτης ελεύθερα να υιοθετεί και να ταυτιστεί μαζί τους. Η αγωνιστική δημοκρατία αφορά στην ουσία την γόνιμη αντιπαράθεση, τη μορφή της οποίας λαμβάνουν οι όποιοι ενυπάρχοντες πολιτικοί, οικονομικοί και κοινωνικοί ανταγωνισμοί. Μέσα σε αυτό το κλίμα και υπό αυτούς τους όρους οι εχθροί μετατρέπονται σε πολιτικούς αντιπάλους, με τους οποίους μπορούμε να συζητάμε αλλά να διαφωνούμε ταυτόχρονα σε ζητήματα που άπτονται της εφαρμογής των αρχών της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Για τη Mouffe η δημοκρατία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί με πληρότητα και παραμένει πάντοτε ένα παράδοξο αγαθό που πρέπει να είναι ανεκπλήρωτο, ενώ ούτε τα πολιτικά και συλλογικά πάθη είναι δυνατό να εξαφανιστούν, μπορούν όμως να κινητοποιηθούν ώστε να εξυπηρετούν τους δημοκρατικούς στόχους¹¹⁸.

2.6. Η θεωρία του προοδευτικού νεοφιλελευθερισμού της Nancy Fraser

Η θεωρία του προοδευτικού νεοφιλελευθερισμού της Nancy Fraser προσφέρει μια κριτική ανάλυση των τρόπων με τους οποίους ο νεοφιλελευθερισμός έχει προσαρμόσει και ενσωματώσει προοδευτικά κοινωνικά και πολιτιστικά κινήματα. Η Fraser υποστηρίζει ότι ο νεοφιλελευθερισμός δεν έχει μόνο μετασχηματίσει τις οικονομικές δομές, αλλά έχει επίσης συνδιαμορφώσει και αναδιαμορφώσει τους αγώνες για κοινωνική δικαιοσύνη, δημιουργώντας αυτό που η ίδια ονομάζει "προοδευτικό νεοφιλελευθερισμό". Η θεωρία αυτή αναδεικνύει την πολύπλοκη σχέση μεταξύ του νεοφιλελευθερισμού και των προοδευτικών πολιτικών, ρίχνοντας φως

---

¹¹⁷ Mouffe, C. (2004), *Το Δημοκρατικό Παράδοξο*, Πόλις, σελ. 67.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 134.

στους τρόπους με τους οποίους η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία και οι πρακτικές μπορούν να διαμορφώσουν και να περιορίσουν τη μετασχηματιστική κοινωνική αλλαγή¹¹⁹.

Η Fraser υποστηρίζει ότι ο προοδευτικός νεοφιλελευθερισμός αναδύεται ως απάντηση στα κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα περιθωριοποιημένων ομάδων και κοινωνικών κινημάτων. Στο άρθρο της "Αντιφάσεις του κεφαλαίου και της φροντίδας", εξετάζει πώς τα φεμινιστικά, αντιρατσιστικά και ΛΟΑΤΚΙ+ κινήματα έχουν συνδιαμορφωθεί στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού. Η Fraser υποστηρίζει ότι ο προοδευτικός νεοφιλελευθερισμός ενσωματώνει ορισμένες πτυχές των αιτημάτων αυτών των κινημάτων για αναγνώριση και ένταξη, ενώ ταυτόχρονα τα αποπολιτικοποιεί και τα εξατομικεύει. Η ενσωμάτωση αυτή συχνά πραγματοποιείται μέσω μηχανισμών που βασίζονται στην αγορά και την προώθηση της διαφορετικότητας και των πολιτικών ταυτότητας, αποσπώντας την προσοχή από τις διαρθρωτικές ανισότητες και την οικονομική εκμετάλλευση.

Μια κεντρική πτυχή της θεωρίας του Fraser είναι η έννοια του "χειραφετητικού νεοφιλελευθερισμού". Υποστηρίζει ότι ο προοδευτικός νεοφιλελευθερισμός χρησιμοποιεί μια χειραφετητική ρητορική ενδυνάμωσης και ισότητας, υποσχόμενος κοινωνική δικαιοσύνη μέσω λύσεων προσανατολισμένων στην αγορά. Η Fraser υποστηρίζει ότι αυτή η εκδοχή του νεοφιλελευθερισμού παρουσιάζεται ως συμβατή με τους προοδευτικούς στόχους, υποστηρίζοντας την ισότητα των φύλων, τη φυλετική δικαιοσύνη και τα δικαιώματα των LGBTQ+ στο πλαίσιο μιας κοινωνίας με γνώμονα την αγορά. Ωστόσο, προειδοποιεί ότι ένας τέτοιος προοδευτικός νεοφιλελευθερισμός μπορεί τελικά να ενισχύσει τις υπάρχουσες δομές εξουσίας, να διαιωνίσει τις οικονομικές ανισότητες και να υπονομεύσει τους συλλογικούς αγώνες για συστημική αλλαγή¹²⁰.

Η θεωρία της Fraser αναδεικνύει τις εντάσεις και τις αντιφάσεις που ενυπάρχουν στον προοδευτικό νεοφιλελευθερισμό. Υποστηρίζει ότι ενώ ο νεοφιλελευθερισμός ενσωματώνει ορισμένα στοιχεία των προοδευτικών κινημάτων, συχνά αποτυγχάνει να αντιμετωπίσει τις υποκείμενες οικονομικές και πολιτικές δομές που δημιουργούν ανισότητες. Στο βιβλίο της "Fortunes of Feminism", η Fraser συζητά

---

¹¹⁹ Funk, N. (2013). Contra Fraser on feminism and neoliberalism. *Hypatia*, 28(1), 179-196.

¹²⁰ Fraser, N. (2019), *The old is dying and the new cannot be born: From progressive neoliberalism to Trump and beyond*, Verso Books, σελ. 122.

πώς η εστίαση του προοδευτικού νεοφιλελευθερισμού στην ατομική ενδυνάμωση και στις λύσεις που οδηγούν στην αγορά μπορεί να υπονομεύσει τις συλλογικές προσπάθειες για την αμφισβήτηση της συστημικής καταπίεσης και την επίτευξη μετασχηματιστικής κοινωνικής αλλαγής. Η Fraser προτείνει ότι η γνήσια κοινωνική δικαιοσύνη απαιτεί μια πιο ολοκληρωμένη κριτική του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού και μια δέσμευση για την αντιμετώπιση των οικονομικών ανισοτήτων παράλληλα με τους αγώνες για αναγνώριση και ένταξη¹²¹.

Αναλύοντας τον προοδευτικό νεοφιλελευθερισμό, η Fraser προσφέρει μια κριτική προοπτική σχετικά με τους περιορισμούς των προσεγγίσεων της κοινωνικής δικαιοσύνης που είναι προσανατολισμένες στην αγορά. Ζητά μια πιο ολιστική κατανόηση του κοινωνικού μετασχηματισμού που να αφορά τόσο την πολιτισμική αναγνώριση όσο και την αναδιανομή των πόρων. Η Fraser υποστηρίζει ότι τα προοδευτικά κινήματα θα πρέπει να αντισταθούν στη συνυπολογισμό των στόχων και των αιτημάτων τους από τον νεοφιλελευθερισμό, προωθώντας συμμαχίες που αμφισβητούν τις υποκείμενες οικονομικές δομές και προωθούν μια πιο ισότιμη και συμμετοχική κοινωνία.

Συμπερασματικά, η θεωρία της Nancy Fraser για τον προοδευτικό νεοφιλελευθερισμό παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για τη σχέση μεταξύ του νεοφιλελευθερισμού και της προοδευτικής πολιτικής. Το έργο της αναδεικνύει τους τρόπους με τους οποίους ο νεοφιλελευθερισμός ενσωματώνει και αναδιαμορφώνει τους αγώνες για κοινωνική δικαιοσύνη, δίνοντας έμφαση στην ατομική ενδυνάμωση και στις λύσεις με γνώμονα την αγορά, ενώ παραβλέπει τις διαρθρωτικές ανισότητες. Η θεωρία της Fraser προσκαλεί σε κριτικό προβληματισμό σχετικά με τους περιορισμούς του προοδευτικού νεοφιλελευθερισμού και ζητεί μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση της κοινωνικής δικαιοσύνης που αμφισβητεί τα οικονομικά θεμέλια της ανισότητας και προωθεί τη συλλογική μετασχηματιστική δράση.

2.7. Νεοφιλελευθερισμός και Δημοκρατία, δρόμοι ασύμβατοι

Και οι πέντε πολιτικοί στοχαστές επιχείρησαν μέσα από τα έργα τους να προσεγγίσουν εκείνα τα ζητήματα που παρουσιάζουν την μεγαλύτερη προβληματική στη σύγχρονη νεοφιλελεύθερη δημοκρατία, επιφέροντας τεράστιες συνέπειες τόσο στη

---

¹²¹ Funk, N. (2013). Contra Fraser on feminism and neoliberalism. *Hypatia*, 28(1), 179-196.

λειτουργία της ίδιας της δημοκρατίας ως πολιτεύματος, όσο και στη ποιότητα ζωής που επηρεάζεται από τις τεράστιες αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν τη σχέση δημοκρατίας και φιλελευθερισμού. Είναι συνεπώς, αναντίρρητη αλήθεια, ότι όλα αυτά τα αντιφατικά στοιχεία στη δημοκρατία, με τα οποία η ίδια συνήθισε ή αναγκάστηκε να συνυπάρχει, ταλαιπωρούν και κλονίζουν με κάθε τρόπο την κοινωνική και πολιτική ζωή, σε μια εποχή που η προσήλωση και η οποιαδήποτε πίστη στα δημοκρατικά ιδεώδη και στους δημοκρατικούς θεσμούς διέρχονται κρίσης, μπροστά στην ισοπεδωτική κυριαρχία της παγκοσμιοποίησης, της εμπορευματοποίησης και του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού. Η διάβρωση που έχουν επιφέρει οι δυνάμεις αυτές κάτω από την παγίωση της νεοφιλελεύθερης σκέψης και πρακτικής, γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στη δυσλειτουργία όλων των επιμέρους μερών που συναποτελούν τη δημοκρατία, με τα θεμελιώδη συστατικά της στοιχεία και τις βασικές της αρχές να αποδυναμώνονται, να τροποποιούνται ή να εξαφανίζονται εντελώς. Η μόνη βεβαιότητα που προκύπτει από τη μελέτη της θεωρητικής προσέγγισης των στοχαστών είναι αυτή που μας κινητοποιεί να συνειδητοποιήσουμε ότι η δημοκρατία δεν είναι κάτι αυτονόητο, ούτε υπάρχει η ικανότητα αυτοδημιουργίας από την ίδια, σα να είναι μια συνθήκη φυσική, αλλά ότι μπορεί να δεχθεί ισχυρά πλήγματα, να αλλάξει ριζικά, να μεταβληθεί και τελικά να παραμείνει μια ουτοπία που απλώς θα εμπνέει τους πολίτες. Τόσο η κατανόηση της υπάρχουσας προβληματικής σχέσης μεταξύ δημοκρατίας και νεοφιλελευθερισμού, όσο και η ενεργός πολιτική συμμετοχή του καλά ενημερωμένου και απόλυτα συνειδητοποιημένου πολίτη, μπορούν να ανοίξουν τον δρόμο για απαίτηση όλων εκείνων των δημοκρατικών αρχών και πρακτικών που έχουν υποβαθμιστεί.

Επιπλέον, η έμφαση του νεοφιλελευθερισμού στην αποτελεσματικότητα και τον ορθολογισμό της αγοράς μπορεί να οδηγήσει στη διάβρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων, των δημόσιων αγαθών και των αναδιανεμητικών πολιτικών. Αυτό έχει προκαλέσει ανησυχίες σχετικά με τον αντίκτυπο του νεοφιλελευθερισμού στην κοινωνική ισότητα και την ικανότητα των δημοκρατικών κυβερνήσεων να αντιμετωπίσουν τις κοινωνικές ανισότητες. Ο Joseph Stiglitz υποστηρίζει ότι οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές συχνά επιδεινώνουν τις εισοδηματικές ανισότητες και εμποδίζουν την κοινωνική κινητικότητα, υπονομεύοντας τις θεμελιώδεις αρχές των δημοκρατικών κοινωνιών¹²². Η ιεράρχηση των αποτελεσμάτων της αγοράς και η

---

¹²² Stiglitz, J. E. (2012), *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future.*, W. W. Norton & Company, σελ. 134.

μεγιστοποίηση του κέρδους μπορεί να υπονομεύσει τη συλλογική ευθύνη και την αλληλεγγύη που είναι απαραίτητες για τη δημοκρατική διακυβέρνηση.

Η προώθηση της ιδιωτικοποίησης και της εμπορευματοποίησης, η εξάπλωση της αγοράς και η χρηματοποίηση της οικονομίας και συνακόλουθα και του συνόλου σχεδόν της κοινωνικής ζωής, αποτέλεσαν το βασικό πλαίσιο και ταυτόχρονα εργαλείο της νεοφιλελεύθερης στρατηγικής στο πεδίο της ταξικής σύγκρουσης, καθορίζοντας τους όρους και τις συνθήκες της θεωρητικής, πολιτικής και κοινωνικής νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Άμεσο αποτέλεσμα των παραπάνω διαδικασιών υπήρξε η περιθωριοποίηση της πλειονότητας από τη χάραξη και την άσκηση της πολιτικής, η αδρανοποίηση του αστικού πολιτικού σώματος, η προώθηση της συναινετικής διακυβέρνησης ως αποκλειστικού πλαισίου επίλυσης των πολιτικών ζητημάτων, η απομάκρυνση της δυνατότητας της πολιτικής ρήξης και ανατροπής των πολιτικών και ταξικών συσχετισμών εξουσίας, η κυριαρχία της οικονομίας επί της πολιτικής, η διάρρηξη των συλλογικών ταυτοτήτων και ο κατακερματισμός των συλλογικών διεκδικητικών πολιτικών υποκειμένων από ατομικιστικές ωφελισμικές πολιτικές αιτιάσεις. Η διαδικασία της νεοφιλελεύθερης από-δημοκρατικοποίησης συνίσταται στον επαναπροσδιορισμό του χαρακτήρα της αστικής δημοκρατίας που αν και διατήρησε το τυπικό λειτουργικό της πλαίσιο με τη λειτουργία εκλογών, κομμάτων, εκλεγμένων κυβερνήσεων, συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων, μεταβλήθηκε σε μια τυπική διαδικασία από μέσο αποκρυστάλλωσης και επιβολής της λαϊκής κυριαρχίας. Ακόμα και οι εκλογές στο νεοφιλελεύθερο πλαίσιο αποτελούν περιορισμό της πολιτικής πράξης που εκτονώνεται αποκλειστικά στην τυπική περιοδική εκλογική διαδικασία ώστε να αποτρέπονται ριζοσπαστικότεροι προσανατολισμοί και τρόποι διεκδίκησης που θα μπορούσαν να αποφέρουν ανατρεπτικά κοινωνικά αποτελέσματα.

Έτσι η πολιτική παρουσιάζεται ως ζήτημα διαχείρισης μιας δεδομένης κατάστασης από ειδικούς και όχι ως ανοιχτό πεδίο σύγκρουσης και εν δυνάμει συγκερασμού κοινωνικών δυναμικών και προοπτικών οργάνωσης της κοινωνίας. Το πεδίο της οικονομίας δε αποπολιτικοποιείται τεχνητά και τίθεται εκτός του δημοκρατικού διαλόγου αφού εδράζεται στην «κοινή λογική» της αγοράς και εκχωρείται σε υποτιθέμενα απολίτικους οργανισμούς και αρχές που δεν υπόκεινται σε δημοκρατικό έλεγχο και λογοδοσία. Προοδευτικά μάλιστα παρατηρείται και μια

συνεχής προσπάθεια χειραγώγησης ακόμα και των τυπικών όρων του πλαισίου που ονομάζει μεταδημοκρατία ο Κράουτς, καθώς τα αποτελέσματα των δημοκρατικών διαδικασιών είτε δεν εφαρμόζονται είτε ερμηνεύονται κατά το δοκούν των οικονομικών και πολιτικών ελίτ που ασκούν την εξουσία. Με άλλα λόγια, παρατηρείται μια προσπάθεια εισαγωγής προ-νεωτερικών και προ-δημοκρατικών στοιχείων στον κοινωνικό διάλογο με την προσπάθεια απαξίωσης της άποψης του πολιτικού σώματος και την προώθηση του τεχνοκρατικού νεοφιλελεύθερου μοντέλου που θεωρεί επικίνδυνη την ευρεία πολιτική συμμετοχή και συναπόφαση σε κρίσιμα ζητήματα απολύτως καθοριστικά για την κοινωνική διάρθρωση.

Οι φιλελεύθερες δημοκρατικές πρακτικές που εφαρμόστηκαν σταδιακά στον δυτικό κόσμο από τον 19^ο αιώνα και μετά και επιχειρούσαν να συμβιβάσουν τον κτητικό και ατομικιστικό καπιταλισμό με την ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας προωθώντας παράλληλα τα ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα κατά τις μεταπολεμικές δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, είναι εγγενώς ατελείς και πολιτικά και κοινωνικά διαπραγματεύσιμες. Παρ' όλα αυτά, εμφορούνται από τα ιδανικά της ελευθερίας, της ισότητας, της προσωπικής αυτονομίας και της λαϊκής αυτοδιακυβέρνησης που λειτουργούν ως αξιακά και πρακτικά προτάγματα προωθώντας την κοινωνική δικαιοσύνη και συνοχή. Ο νεοφιλελευθερισμός διακυβεύει τις κοινωνικές και πολιτικές κατακτήσεις αιώνων μέσω της σκοπούμενης και καμουφλαρισμένης πίσω από ιδεολογήματα ταξικής επικυριαρχίας των οικονομικών και πολιτικών ελίτ που δεν συνάδουν με τη δημοκρατία. Επιχειρεί να εγκαθιδρύσει μια κατ' επίφαση δημοκρατία της αγοράς έρμαιο ιδιωτικών εξουσιών που βρίσκεται εκτός πλαισίου ουσιαστικά δημοκρατικής ρύθμισης ή ελέγχου με συνέπειες αναγνωρίσιμες από όλους μας: φτωχοποίηση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού, κοινωνική απορρύθμιση και ανασφάλεια, απίσχναση του δημοκρατικού κοινωνικού κράτους, κομματικούς σχηματισμούς που έχουν χάσει την επαφή με την κοινωνία και αδιαφορία εκ' μέρους του πολιτικού σώματος για τις δημοκρατικές πολιτικές διαδικασίες.

Η ιδέα της ελευθερίας στον νεοφιλελευθερισμό, κατά την προφητική θεώρηση του Πολάνυι, εκφυλίζεται σε μια απλή υπεράσπιση της επιχείρησης που παρέχει πληρότητα ελευθερίας και δικαιωμάτων στους ιδιοκτήτες και τους κατόχους κεφαλαίου που δεν χρίζουν ενίσχυσης ή κρατικής μέριμνας και τίποτα περισσότερο από ψίχουλα κάποιων τυπικών ελευθεριών στους ανθρώπους που μάταια προσπαθούν να εξασκήσουν τα δημοκρατικά τους δικαιώματα προκειμένου να προστατευθούν από

την εξουσία των κατόχων κεφαλαίου. Σε μια αγνή καπιταλιστική κοινωνία που κυριαρχείται από τις ανεξέλεγκτες δυνάμεις της αγοράς, ο μοναδικός τρόπος για να διατηρηθεί το νεοφιλελεύθερο αντιδραστικό όραμα είναι η εξουσία, ο καταναγκασμός και η βία. Ο νεοφιλελεύθερος παράδεισος της ατομικής ελευθερίας είναι στην πραγματικότητα άρρηκτα συνδεδεμένος με τον αυταρχισμό, τον επιθετικό εθνικισμό, την ακροδεξιά και τον ρατσισμό ή ακόμα και τον καθαρό φασισμό, όπως αποδεικνύεται και στην αρχή του 21ου αιώνα, του αιώνα που χαρακτηρίζεται από τη σχεδόν ολοκληρωτική επικράτηση του παγκοσμιοποιημένου νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού. Η ατομικιστική φιλοσοφία και η ώθηση προς τις ελευθερίες της αγοράς και την εμπορευματοποίηση των πάντων που προωθεί ο νεοφιλελευθερισμός μπορεί να διαλύσει την κοινωνική συνοχή και να στρέψει τα υποτελή στρώματα της κοινωνίας σε εναλλακτικές μορφές οικοδόμησης κοινωνικής αλληλεγγύης. Η αναβίωση προνεωτερικών τρόπων κοινωνικής οργάνωσης όπως η θρησκευτικότητα και η αντιδραστική ηθικότητα, ακόμα και η αναβίωση νεωτερικών μορφών πολιτικής οργάνωσης - εθνικισμός, τοπικισμός, ρατσισμός, φασισμός - που βαρύνονται για τους δύο παγκόσμιους πολέμους που σημάδεψαν την ανθρωπότητα στον 20ο αιώνα, αποτελεί ήδη ένα είδος νέμεσης της παγκοσμιοποιημένης νεοφιλελεύθερης ύβρης. Ο νεοφιλελευθερισμός είναι ο εξουσιαστικός λόγος του αγνού, στυγνού και αδιαμεσολάβητου από δημοκρατική λογοδοσία καπιταλισμού που επιχειρεί να καταστήσει την απληστία, τον αντικοινωνικό ατομικισμό και την καταναλωτική ματαιοδοξία ως κανονιστικές αρχές του ανθρώπινου γίνεσθαι.

Όπως αναφέρει ο Dahl στο “A Preface to Economic Democracy”, (1985, Cambridge:Polity), οι κύριες απειλές ενάντια στην ανθρώπινη ελευθερία στον σύγχρονο κόσμο δεν προέρχονται από το αίτημα της ισότητας, δηλαδή από την απειλή της δημοκρατικής πλειοψηφίας να περιορίσει την ελευθερία και να ισοπεδώσει προς τα κάτω τις διαφορές και τις επιδιώξεις των κοινωνικών δρώντων αλλά από τις ανισότητες που προκύπτουν από την ανεξέλεγκτη λειτουργία της καπιταλιστικής αγοράς που προωθεί εμφαιτικά ο νεοφιλελευθερισμός. Για την ακρίβεια, η πιο ουσιαστική αμφισβήτηση της ελευθερίας προέρχεται από την ανισότητα ή από την ελευθερία ενός ορισμένου είδους: την ελευθερία της απεριόριστης συσσώρευσης οικονομικών πόρων και την οργάνωση της οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας σε ιεραρχικά διοικούμενες επιχειρήσεις και ανταγωνιστικούς homo economicus. Η ιδιοκτησία και ο έλεγχος συμβάλλουν στη δημιουργία μεγάλων

διαφορών ως προς τον πλούτο, το εισόδημα, το κοινωνικό γόητρο, την πληροφόρηση και την πρόσβαση στις πολιτικές ηγεσίες, επηρεάζοντας δραστικά την πολιτική και κοινωνική ζωή όχι μόνο των ενήλικων πολιτών αλλά ακόμα και τις προοπτικές των γενιών του μέλλοντος. Οι διαφορές αυτές διαμορφώνουν σημαντικές ανισότητες μεταξύ των πολιτών ως προς τις δυνατότητές τους και τις ευκαιρίες συμμετοχής ως πολιτικά ισότιμων ατόμων στη δημοκρατική διακυβέρνηση ενός κράτους ή οποιασδήποτε πολιτικής κοινότητας¹²³.

Όπως εύστοχα συμπυκνώνει ο Ranciere, η δημοκρατία δεν είναι μια μορφή ζωής ατόμων στην προσωπική τους ευδαιμονία, είναι αντίθετα η διαδικασία πάλης ενάντια στην ιδιωτικοποίηση των πάντων και την πολιτική ιδιώτευση, είναι αντίθετα η προσπάθεια διεύρυνσης της δημόσιας σφαίρας και πολιτικής συμμετοχής στα κοινά και την κυβέρνηση. Η διεύρυνση της δημόσιας σφαίρας δεν σημαίνει τον σφετερισμό της κοινωνίας πολιτών από το κράτος, όπως ισχυρίζεται ο νεοφιλελεύθερος λόγος, αλλά την έμπρακτη πολιτική εναντίωση στον σφετερισμό του δημόσιου και του ιδιωτικού από μια διττή κυριαρχία της οικονομικής και πολιτικής ολιγαρχίας στο κράτος και την κοινωνία. Είναι η πολιτική απάντηση της λαϊκής κυριαρχίας έναντι της παγκόσμιας απειρίας του κεφαλαίου που, με ιδεολογικό βραχίονα τα νεοφιλελεύθερα ιδεολογήματα, προσπαθεί να στιγματίσει τη δημοκρατική συμμετοχή στα πολιτικά δρώμενα και τις αρθρωμένες κοινωνικές και πολιτικές διεκδικήσεις ως «λαϊκιστική καθυστέρηση» ενάντια στη «φυσική ροή των πραγμάτων»¹²⁴.

Κατά τον Held, η ιδέα της δημοκρατίας δεν είναι σημαντική γιατί αντιπροσωπεύει απλώς μια αξία ανάμεσα σε άλλες όπως η ελευθερία, η ισότητα και η δικαιοσύνη αλλά επειδή είναι η αξία εκείνη που μπορεί να συνδέσει και να μεσολαβήσει ανταγωνιστικές αξιακές προτεραιότητες. Η δημοκρατία δεν προϋποθέτει τη συμφωνία πάνω σε διαφορετικές αξιακές καταβολές αλλά προτείνει έναν τρόπο συσχέτισης και εξισορρόπησης των αξιών μεταξύ τους με δημόσιες και θεσμισμένες διαδικασίες που προστατεύουν τη μορφή και το ουσιαστικό περιεχόμενο μιας πολιτείας που διέπεται ουσιαστικά και όχι τυπικά από αξίες όπως η ελευθερία, η ισότητα και η δικαιοσύνη¹²⁵. Ο νεοφιλελευθερισμός βρίσκεται σε ολοκληρωτική αντιπαράθεση με τις θεωρήσεις που δίνουν αξιακή και όχι εργαλειακή προτεραιότητα στη δημοκρατία.

---

¹²³ Held, D. (2007), *Μοντέλα Δημοκρατίας*, Πολύτροπον, σελ. 236

¹²⁴ Ranciere, J. T. (2009), *Το Μίσος για τη Δημοκρατία*, Πεδίο, σελ. 84, 102.

¹²⁵ Held, D. (2007), *Μοντέλα Δημοκρατίας*, Πολύτροπον, σελ. 359.

Με τα λόγια του Hayek «Η δημοκρατία είναι κατ' ουσίαν ένα μέσο, ένα χρήσιμο εργαλείο για τη διασφάλιση της εσωτερικής ειρήνης και της ατομικής ελευθερίας. Ως τέτοια, δεν είναι επ' ουδενί αλάθητη ή βέβαιη. Ούτε πρέπει να ξεχνάμε ότι υπήρξε συχνά πολύ μεγαλύτερη πολιτισμική και πνευματική ελευθερία σε αυταρχικά καθεστώτα από ότι σε κάποιες δημοκρατίες και, αν μη τι άλλο, μπορούμε να φανταστούμε ότι, υπό το κράτος μιας πολύ ομοιογενούς και δογματικής πλειοψηφίας, η δημοκρατική κυβέρνηση μπορεί να είναι εξίσου καταπιεστική όσο και η χειρότερη δικτατορία»¹²⁶.

Ως απάντηση σε αυτές τις προκλήσεις, μελετητές και πολιτικοί θεωρητικοί έχουν ζητήσει μια επαναθεμελίωση της δημοκρατίας που να υπερβαίνει τους περιορισμούς του νεοφιλελευθερισμού. Υποστηρίζουν ότι η δημοκρατία πρέπει να αναζωογονηθεί με τις αξίες της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ισότητας και της συμμετοχικής λήψης αποφάσεων. Στη βιβλιογραφία έχουν εμφανιστεί διάφορες προτάσεις, με στόχο την αναδιαμόρφωση της σχέσης μεταξύ νεοφιλελευθερισμού και δημοκρατίας¹²⁷.

Μια προσέγγιση είναι να επαναπροσδιοριστεί η δημοκρατία ως μια πιο συμμετοχική και διαβουλευτική διαδικασία που υπερβαίνει την εκλογική πολιτική. Οι υποστηρικτές υποστηρίζουν τη συμπερίληψη περιθωριοποιημένων ομάδων, οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών και κινημάτων βάσης στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Η προσέγγιση αυτή επιδιώκει να διασφαλίσει ότι η δημοκρατική διακυβέρνηση ανταποκρίνεται περισσότερο στις ανάγκες και τις προσδοκίες όλων των πολιτών, ιδίως εκείνων που έχουν ιστορικά περιθωριοποιηθεί ή αποκλειστεί¹²⁸.

Ένας άλλος προτεινόμενος δρόμος είναι η αποκατάσταση του ρόλου του κράτους στη διασφάλιση των δημοκρατικών αξιών και της κοινωνικής ευημερίας. Αυτό συνεπάγεται την επαναβεβαίωση της ευθύνης του κράτους για την αντιμετώπιση των κοινωνικών ανισοτήτων και τη διασφάλιση της παροχής δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών. Ενισχύοντας την κοινωνική προστασία, προωθώντας οικονομικές

---

¹²⁶ Hayek, F. (2013), *Ο Δρόμος προς τη Δουλεία*, Παπαδόπουλος, σελ. 139.

¹²⁷ Olssen, M. (2009), *Liberalism, neoliberalism, social democracy: Thin communitarian perspectives on political philosophy and education*, Routledge, σελ. 46.

¹²⁸ Peet, R. (2001). Neoliberalism or democratic development?, *Επιθεώρηση Διεθνούς Πολιτικής Οικονομίας* [Τομ. 8, Νο. 2 \(Καλοκαίρι, 2001\)](#), σελ. 329-343

πολιτικές χωρίς αποκλεισμούς και περιορίζοντας τις υπερβολές της αγοράς, το κράτος μπορεί να διαδραματίσει κρίσιμο ρόλο στην άμβλυνση των αρνητικών επιπτώσεων του νεοφιλελευθερισμού στη δημοκρατία¹²⁹.

Επιπλέον, οι μελετητές υποστηρίζουν ότι πρέπει να υπάρξει μια πιο δημοκρατική ρύθμιση των αγορών για να εξισορροπηθούν οι ασυμμετρικές εξουσίες που δημιουργούνται από τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές. Η προσέγγιση αυτή περιλαμβάνει τον επαναπροσδιορισμό των κανόνων του παιχνιδιού για την προώθηση της δικαιοσύνης, της διαφάνειας και της λογοδοσίας στις οικονομικές συναλλαγές. Εξασφαλίζοντας ότι οι δυνάμεις της αγοράς λειτουργούν μέσα σε ένα δημοκρατικό πλαίσιο, καθίσταται δυνατή η αντιμετώπιση των κοινωνικών και περιβαλλοντικών συνεπειών των δραστηριοτήτων της αγοράς¹³⁰.

Συμπερασματικά η ανάγκη επανεξέτασης της σχέσης μεταξύ του νεοφιλελευθερισμού και της δημοκρατίας έχει αναδειχθεί σε κρίσιμο ζήτημα στις σύγχρονες πολιτικές συζητήσεις. Ενώ ορισμένοι υποστηρίζουν τη συμβατότητα μεταξύ του νεοφιλελευθερισμού και της δημοκρατίας, άλλοι υπογραμμίζουν τις εντάσεις και τις προκλήσεις που θέτουν οι νεοφιλελεύθερες αρχές στη δημοκρατική διακυβέρνηση και τις δημοκρατικές αξίες. Ο επαναπροσδιορισμός της δημοκρατίας στη νεοφιλελεύθερη εποχή απαιτεί μια κριτική εξέταση του αγοροκεντρικού χαρακτήρα του νεοφιλελευθερισμού, της διάβρωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων και του ρόλου του κράτους στη διασφάλιση των δημοκρατικών αρχών. Με την ενσωμάτωση των αξιών της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ισότητας και της συμμετοχικής λήψης αποφάσεων, καθίσταται δυνατή η διαμόρφωση ενός πιο δημοκρατικού μέλλοντος που υπερβαίνει τους περιορισμούς του νεοφιλελευθερισμού.

Είναι απόλυτα βασικό για την κοινωνική πλειοψηφία να αντισταθεί με όπλο τη δημοκρατική συμμετοχή στη λαίλαπα του νεοφιλελευθερισμού που οραματίζεται την κοινωνία όπως καταγράφεται σε πολλές ταινίες του Χόλυγουντ, στον διάλογο που προηγείται από την επί της οθόνης δολοφονία κάποιου προσώπου «It is nothing personal. It is just business», η δουλειά και το οικονομικό όφελος, δηλαδή, μπορεί να αιτιολογήσει επαρκώς ακόμα και την πιο αποτρόπαια πράξη καθώς αποτελεί απόλυτη κανονιστική αρχή σε μια κοινωνία οργανωμένη σύμφωνα με τις επιταγές του

---

¹²⁹ Giroux, H. A. (2018), *Terror of neoliberalism: Authoritarianism and the eclipse of democracy*, Routledge, σελ. 78.

¹³⁰ Olssen, M., ό. π., σελ.44.

νεοφιλελεύθερου ιδεολογήματος

Ως κατακλείδα και δημοκρατική αγωνιστική προτροπή θα παραθέσουμε τα λόγια του Βάλτερ Μπενγιαμίν : «...ούτε ακόμα και οι νεκροί δεν θα είναι ασφαλείς από τον εχθρό, εάν αυτός νικήσει. Και ο εχθρός αυτός δεν έχει πάψει να νικά...»¹³¹.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε τις συνιστώσες του νεοφιλελεύθερου λόγου σε σχέση με τις μεταβολές που επιφέρει στη συγκρότηση του κοινωνικού επιπέδου της ύστερης νεωτερικότητας, καθώς και την προβληματική συνύπαρξή του με το πλαίσιο συγκερασμού φιλελευθερισμού και δημοκρατίας που είχε διαμορφωθεί στις κοινωνίες του αναπτυγμένου καπιταλισμού. Η άποψη που υποστηρίχθηκε και επιχειρήθηκε να τεκμηριωθεί, συνίσταται στο ότι το πραγματικά «νέο» που κομίζει ο νεοφιλελευθερισμός είναι η ανασυρμολόγηση και η αναδιάταξη της έννοιας του κράτους ώστε να γίνει ο βασικός μηχανισμός καθορισμού των κανόνων και κατασκευής των κατάλληλων υποκειμενικοτήτων, κοινωνικών σχέσεων και συλλογικών αναπαραστάσεων προκειμένου να δημιουργηθούν αγορές και να επικρατήσει ο ανταγωνισμός σε κάθε πτυχή του ανθρώπινου βίου.

Ο νεοφιλελευθερισμός είναι μία σύνθεση λόγου και οικονομικών-πολιτικών πρακτικών με έντονα ιδεολογικά στοιχεία που αποσκοπούν να αναμορφώσουν εκ βάθρων το κοινωνικό γίνεσθαι και ουσιαστικά να παράγουν πολιτικό αποτέλεσμα αποδοχής του νεοφιλελεύθερου πλαισίου από τις υποκειμενικότητες που το συγκροτούν και παράλληλα συγκροτούνται από αυτό. Θεωρούμε ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια αξιόπιστη ανάλυση του νεοφιλελευθερισμού και του νεοφιλελεύθερου λόγου αν δεν συμπεριλάβει τα κοινωνικά συμφέροντα και τις κοινωνικές τάξεις, κάνοντας αφαίρεση των υλικών όρων που καθορίζουν την κοινωνική δράση των ενεργών υποκειμένων. Ταυτόχρονα, δεν μπορεί να αναλυθεί επαρκώς η κοινωνική πραγματικότητα αν δεν ληφθούν υπόψη οι ιδεολογικοί παράγοντες, όπως οι παραδόσεις και τα συμβολικά στοιχεία, που προσδιορίζουν τις κοινωνικές συμπεριφορές και ερμηνεύουν την πραγματικότητα.

Όσον αφορά τον νεοφιλελεύθερο λόγο που αποτελεί μία από τις δύο κύριες προβληματικές της εργασίας, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το λεξιλόγιο που

---

131 Mbenjamin, W. (2014), Θέσεις για την Φιλοσοφία της Ιστορίας, Λέσχη Κατασκόπων 21ου Αιώνα, σελ. 15.

χρησιμοποιούμε, όταν αναφερόμαστε στην οικονομία και γενικότερα στην κοινωνία, έχει παίξει καθοριστικό ρόλο στη καθιέρωση της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας. Πίσω από εκφράσεις όπως «ανθρώπινο κεφάλαιο», «ανάπτυξη», «ανταγωνιστική οικονομία» κ.λπ. που χρησιμοποιούνται κατά κόρον στον καθημερινό και τον δημόσιο λόγο, υποκρύπτεται μία συνολική αντίληψη για τον κόσμο και μια οικονομική θεωρία. Μία αντίληψη, σύμφωνα με την οποία οι περισσότεροι από εμάς είμαστε καταναλωτές προϊόντων και υπηρεσιών, που καθήκον μας (αλλά και πηγή δύναμης και απόλαυσης) είναι να κάνουμε επιλογές. Η θεωρούμενη ως αλήθεια πίσω από αυτή την αλλαγή λεξιλογίου-η οποία έχει εισχωρήσει στην καθημερινή ζωή μέσω διευθυντικών οδηγιών και της συνολικής αλλαγής ονομασίας των θεσμικών πρακτικών που αφορούν τις επιτρεπόμενες μορφές γραφής, απεύθυνσης και λεκτικής εκφοράς-είναι ότι, τελικά, τα ατομικά συμφέροντα αποτελούν τη μόνη πραγματικότητα που έχει σημασία, ότι αυτά είναι αμιγώς χρηματικά και ότι οι αποκαλούμενες αξίες είναι μόνο ένα μέσο για την επιδίωξη ιδιοτελών σκοπών με άλλον τρόπο. Και πίσω από όλα αυτά, η θεωρητική αιτιολόγηση του συγκεκριμένου συνολικά κυρίαρχου πλέον συστήματος είναι η ιδέα ενός κόσμου ανεξάρτητων δρώντων υποκειμένων των οποίων οι επιλογές, που γίνονται προς ίδιον όφελος, παραδόξως είναι ευνοϊκές για το σύνολο. Επιπλέον, για να λειτουργήσει όλο αυτό ουδείς ανεξάρτητος δρών πρέπει να έχει αρκετή ισχύ ώστε να καθορίζει αυτό που θα συμβεί στο σύνολο, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο.

Το επιχείρημα που προσπάθησε να τεκμηριωθεί στην εργασία είναι ότι ο νεοφιλελεύθερος λόγος που επιχειρεί να καταστήσει αυτονόητο το λεξιλόγιο του πελάτη, του καταναλωτή, της επιλογής, του ανταγωνισμού, των αγορών και του ατομικού συμφέροντος διαμορφώνει τόσο την αντίληψη για τον εαυτό μας όσο και την κατανόηση και την σχέση μας με τον κόσμο. Οι περιγραφές ρόλων, ανταλλαγών και σχέσεων, με την υπόθεση ότι η ατομική επιλογή και το ατομικό συμφέρον όχι απλά επικρατούν αλλά οφείλουν να επικρατούν, στην πραγματικότητα δεν αποτελούν απλά περιγραφές μιας δεδομένης κατάστασης, αλλά ένα ισχυρό μέσο για τη συγκρότηση και την επιβολή νέων υποκειμενικοτήτων. Ο νεοφιλευθερισμός εδραιώνεται μέσω οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών και κοινωνικών πρακτικών, αλλά και μέσω των ονομάτων και των περιγραφών που έχουν επικρατήσει.

Το νεοφιλελεύθερο λεξιλόγιο έχει επαναπροσδιορίσει ρόλους, ταυτότητες και σχέσεις-ανθρώπων, τόπων και θεσμών-και οι πρακτικές που αυτά υλοποιούν, ενσωματώνουν και επιβάλλουν την ιδεολογία του νεοφιλευθερισμού και μέσω αυτών

εδραιώνουν μια νέου τύπου καπιταλιστική ηγεμονία. Ο νεοφιλελεύθερος λόγος είναι η προπαγάνδα του αγνού, στυγνού, αδιαμεσολάβητου καπιταλισμού. Μέσω του λεξιλογίου του το σύστημα παρέχει τους όρους με τους οποίους αυτοπροσδιορίζεται, περιγράφει τις λειτουργίες του με τον τρόπο που εξυπηρετεί τα συμφέροντά του και επιχειρεί να καταστεί κοινός τόπος στην κοινωνική συνείδηση. Οι όροι αυτοί διαμορφώνουν τις κατηγορίες της παραγωγής, της κατανάλωσης, της γης, του κεφαλαίου, του πλούτου, της εργασίας, μέσω των οποίων γίνεται κατανοητή η οικονομία ως μια υποθετικά αυτόνομη, ξεχωριστή και πάντα προεξάρχουσα σφαίρα της ζωής. Ο νεοφιλελεύθερος λόγος και η ορολογία του συγκροτούν ένα στοιχείο του κοινού νου, για τον τρόπο με τον οποίο ο οικονομικός κόσμος του καπιταλισμού πρέπει να θεωρείται ως κάτι όχι απλά «φυσικό» αλλά δέον.

Ο νεοφιλελεύθερος λόγος δεν προωθεί την κοινωνική συνοχή, αντίθετα ευαγγελίζεται τον αέναο ανταγωνισμό των φιλελεύθερων ατόμων για τις ευκαιρίες που το σύστημα θα ορίσει. Η κοινωνία δεν υπάρχει ως έννοια και τα υποκείμενα χωρίζονται σε φοβικά και τολμηρά, νικητές και ηττημένους, νοσταλγούς του παρελθόντος και καινοτόμους της νέας εποχής, ιδεοληπτικούς και μιζεραμπιλιστές έναντι μαχητών του ανταγωνισμού και επιτυχημένων. Ο νέος κόσμος δεν τους χωρά όλους, καλεί όμως όλους να ανταγωνιστούν για μια θέση σε αυτόν και ακόμα και οι εκ προοιμίου χαμένοι οφείλουν να εσωτερικεύσουν τη νεοφιλελεύθερη λογική της προσδοκίας ανταμοιβής και να αποδεχτούν την πρόκληση. Ο νεοφιλελεύθερος λόγος ζητά να διαχειριστεί το μεδούλι της ύπαρξης των υποκειμένων για να το αναπλάσει, να ανασυγκροτήσει τις ίδιες τις υποκειμενικότητες ως τέτοιες, τις επιθυμίες, τις ιδέες, τις προσδοκίες, τις στάσεις, τις συμπεριφορές και να τις βάλει σε μια νέα υποδειγματική κοινωνική ροπή και αλληλεξάρτηση. Αποτελεί μια φιλόδοξη και κοπιώδη ανάπλαση της κοινωνίας με την αλαζονική ιδεοληψία ενός εκπολιτισμού βαρβάρων, ξεριζώματος των παλιών επιβλαβών ιδεών και δημιουργίας μέσω της βιοπολιτικής ενός μεταλλαγμένου ανταγωνιστικού ανθρώπινου υβριδίου. Ο νέος λόγος του κόσμου διακινείται ως θέσφατο, ως φυσική κατάσταση, από επιτυχημένους επιχειρηματίες, φιλάνθρωπους και φιλότεχνους, προβεβλημένους συστημικούς διανοούμενους, κοσμοπολίτες βασιλικούς γόνους και πρωταθλητές, επικοινωνιολόγους και ΜΜΕ, ΜΚΔ, νεοφιλελεύθερα και αδρά χρηματοδοτούμενα think tanks και κοινωφελή πολιτιστικά ιδρύματα, προκειμένου να ευθυγραμμιστεί η κοινωνία στην υπακοή και τον θαυμασμό του νεοφιλελευθερισμού ως ανώτερο τρόπο ζωής, ως μοναδικό και αναντίρρητο ιδεώδες.

Στη νεοφιλελεύθερη εκδοχή της δημοκρατίας, όπου οι άνθρωποι λογίζονται αποκλειστικά ως οικονομικά όντα, ένα από τα αποτελέσματα είναι η αποσύνθεση του δήμου και η αποδυνάμωση της ιδιότητας του πολίτη, καθώς κάθε μεμονωμένο και ατομικό κομμάτι του ανθρώπινου κεφαλαίου αποσκοπεί στη αύξηση της οικονομικής αξίας του και της ανταγωνιστικής του θέσης, ως προς τα υπόλοιπα υποκείμενα. Κατά συνέπεια, δεν υφίσταται προσανατολισμός προς ένα δημόσιο ή κοινό αγαθό και καμία προσδοκία συγκρότησης από κοινού της εξουσίας ως λαός. Οι αγορές δεν έχουν καμία χρησιμότητα για τη λαϊκή κυριαρχία ή την ισότητα και είναι οργανωμένες στη βάση του ανταγωνισμού, των κερδισμένων και των χαμένων, όσο και δυνάμεων που δεν υπάγονται σε κανέναν τύπο ελέγχου. Ως εκ τούτου, όταν οι αρχές της αγοράς επικρατούν στην πολιτική ζωή, δεν διαβρώνουν απλά τη δημοκρατία, αλλά ακυρώνουν το νόημά της και επιτίθενται στην αξία της. Η υπέρτατη αξία των αγορών που διακινεί ο νεοφιλελεύθερος λόγος αποτελεί μια ευθεία επίθεση στη δημοκρατία.

Όσο η οικονομική ελευθερία αναγορεύεται σε μοναδική αρχή της δικαιοσύνης και αποσυνδέεται από τη δημοκρατία, ασκείται νόμιμα και χωρίς κανενός είδους περιορισμό, πολιτοφροσύνη ή μέριμνα για την κοινωνία ή τα άτομα που την απαρτίζουν. Είναι προφανές ότι εκτός νεοφιλελεύθερου πλαισίου, το κοινωνικό είναι ο τόπος που γίνονται έκδηλες οι ανισότητες, είναι το πεδίο που βιώνονται και εντοπίζονται οι υποτέλειες, οι απορρίψεις και οι αποκλεισμοί, με την προοπτική να καταγγελθούν και δυνητικά να διορθωθούν. Το κοινωνικό μας συνδέει με τρόπους που υπερβαίνουν τους προσωπικούς δεσμούς, τις αγοραίες συναλλαγές ή την αφηρημένη πολιτειότητα. Η νεοφιλελεύθερη λογική του «δεν υπάρχει κοινωνία» καθιστά φυσικές τις καπιταλιστικές ανισότητες και νομιμοποιεί την ουσιαστική στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων και την οδύνη που συνεπάγεται η έλλειψη στοιχειωδών κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως η εργασία, η παιδεία και οι υπηρεσίες υγείας. Η οικονομική ελευθερία που προάγεται σε απόλυτο ιδανικό καταλήγει σε ελευθεριότητα και ατομική αυθαιρεσία σε ένα πλαίσιο κατεδάφισης του κοινωνικού ιστού, σε ένα εργαλείο της εξουσίας των πάσης φύσεως ελίτ, απογυμνωμένο από τη μέριμνα για τους άλλους, τη βιωσιμότητα του πλανήτη και το μέλλον της ανθρωπότητας, ενισχύοντας τη δημιουργία αυταρχικών, αντιδραστικών και φασιστικών κινημάτων ως σπασμωδική αντίδραση στη νεοφιλελεύθερη ζούγκλα.

Κατά τον Loïc Wacquant, ο νεοφιλελευθερισμός ανήκει στην κατηγορία της κατασκευής κράτους. Όπως ο 16^{ος} αιώνας οδήγησε στην κατασκευή του μοντέρνου

Λεβιάθαν στη Δυτική Ευρώπη, στην κατασκευή μηχανισμών ελέγχου της ένδειας και καταπολέμησης του εγκλήματος με τη δημιουργία του σωφρονιστικού συστήματος και της φυλακής, ως μέρος της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον μερκαντιστικό καπιταλισμό, η έλευση του νεοφιλελευθερισμού έχει οδηγήσει στη δημιουργία ενός νέου είδους κράτους που κατοχυρώνει τις αγορές και παριστάνει ότι ευνοεί την ελευθερία, αλλά στην πραγματικότητα επιφυλάσσει τον φιλελευθερισμό και τα οφέλη του σε όσους βρίσκονται στην κοινωνική κορυφή, ενώ επιβάλλει έναν τιμωρητικό πατερναλισμό σε όσους βρίσκονται στον πάτο. Η αστυνομία, το δικαστήριο και η φυλακή συγκροτούν τη βασική πολιτική δύναμη μέσα από την οποία ο νεοφιλελεύθερος Λεβιάθαν κυβερνά τον φυσικό χώρο, διαχωρίζει τον κοινωνικό χώρο, δραματοποιεί τις συμβολικές διακρίσεις και σκηνοθετεί την ιεραρχία, ώστε να δημιουργεί αγορές και να διαπλάθει πολίτες που θα συμμορφώνονται μαζί τους, ηθελημένα ή μη¹³².

Μια από τις κύριες ανησυχίες για τον νεοφιλελευθερισμό είναι η τάση του να αποδυναμώνει τα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας. Μια πιθανή λύση για την αντιμετώπιση αυτής της πρόκλησης είναι να δοθεί προτεραιότητα στην ανάπτυξη και ενίσχυση ολοκληρωμένων δικτύων κοινωνικής ασφάλειας. Αυτό περιλαμβάνει την επέκταση της πρόσβασης σε ποιοτική υγειονομική περίθαλψη, εκπαίδευση και προγράμματα κοινωνικής προστασίας που διασφαλίζουν την ικανοποίηση των βασικών αναγκών για όλα τα μέλη της κοινωνίας. Όπως προτείνει ο οικονομολόγος Joseph Stiglitz, «η κοινωνική προστασία δεν είναι αγαθό πολυτελείας- είναι μια ουσιαστική επένδυση στην ευημερία των ανθρώπων και στην ικανότητά τους να συμβάλλουν στην οικονομία»¹³³. Επενδύοντας στην κοινωνική πρόνοια, οι κοινωνίες μπορούν να μετριάσουν τις αρνητικές συνέπειες της ανισότητας και να προωθήσουν την ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς.

Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές δίνουν συχνά προτεραιότητα στην απορρύθμιση και την ελαστικοποίηση των αγορών εργασίας, οδηγώντας σε επισφαλείς συνθήκες απασχόλησης και αποδυναμωμένα δικαιώματα των εργαζομένων. Για να αντιμετωπιστεί αυτό, μια κρίσιμη λύση είναι η ενίσχυση των εργασιακών δικαιωμάτων

---

¹³² Wacquant, L. (2021). Τρία βήματα προς μια ιστορική ανθρωπολογία του πραγματικά υπαρκτού νεοφιλελευθερισμού, <http://selectedbytraitors.gr/2021/12/15>.

¹³³ Stiglitz, J. E. (2018). "Globalization and Its Discontents Revisited: Anti-Globalization in the Era of Trump." *Journal of International Business Policy*, 1(1-2).

και της προστασίας. Αυτό μπορεί να περιλαμβάνει τη διασφάλιση δίκαιων μισθών, ασφαλών συνθηκών εργασίας και του δικαιώματος οργάνωσης και συλλογικής διαπραγμάτευσης. Ο οικονομολόγος Dani Rodrik υποστηρίζει ότι «η ενίσχυση των εργασιακών δικαιωμάτων είναι απαραίτητη για να αποκτήσουν οι εργαζόμενοι ισχυρότερη φωνή, να μειωθεί η ανισότητα και να αντισταθμιστεί η υπερβολική συγκέντρωση οικονομικής δύναμης»¹³⁴. Με την ενδυνάμωση των εργαζομένων και τη διασφάλιση των δικαιωμάτων τους, οι κοινωνίες μπορούν να προωθήσουν πιο δίκαια αποτελέσματα και να αντιμετωπίσουν τις ανισοροπίες που προκαλούν οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές στην αγορά εργασίας.

Η έμφαση του νεοφιλελευθερισμού στις ανεξέλεγκτες δυνάμεις της αγοράς έχει συχνά αποβεί εις βάρος της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας. Για την αντιμετώπιση αυτής της πρόκλησης, μια πιθανή λύση έγκειται στην ενσωμάτωση περιβαλλοντικών εκτιμήσεων στις διαδικασίες λήψης οικονομικών αποφάσεων. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με την εφαρμογή κανονισμών και κινήτρων που ενθαρρύνουν τις επιχειρήσεις να υιοθετήσουν βιώσιμες πρακτικές, να επενδύσουν σε ανανεώσιμες πηγές ενέργειας και να μειώσουν τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα. Η οικονομολόγος Kate Raworth προτείνει μια ολιστική προσέγγιση, αναφέροντας: «Χρειαζόμαστε μια οικονομία που να προωθεί την περιβαλλοντική βιωσιμότητα από τον σχεδιασμό της, ώστε να διασφαλίσουμε ότι τα πλανητικά μας όρια γίνονται σεβαστά»¹³⁵. Ευθυγραμμίζοντας τα οικονομικά κίνητρα με τους περιβαλλοντικούς στόχους, οι κοινωνίες μπορούν να κινηθούν προς ένα πιο βιώσιμο και ανθεκτικό μέλλον.

Οι επικριτές υποστηρίζουν ότι ο νεοφιλελευθερισμός έχει διαβρώσει τις δημοκρατικές διαδικασίες, συγκεντρώνοντας την εξουσία στα χέρια εταιρικών συμφερόντων και περιορίζοντας την επιρροή των πολιτών. Για την αντιμετώπιση αυτής της πρόκλησης, η ενίσχυση της δημοκρατικής συμμετοχής είναι ζωτικής σημασίας. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω μεταρρυθμίσεων που προωθούν τη λήψη αποφάσεων χωρίς αποκλεισμούς, τη διαφάνεια και τη συμμετοχή των πολιτών. Η πολιτική επιστήμονας Nancy Fraser προτείνει ότι ο «εκδημοκρατισμός της δημοκρατίας»

---

¹³⁴ Rodrik, D. (2018). "Rescuing Economics from Neoliberalism." Boston Review, September/October.

¹³⁵ Raworth, K. (2017). *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist*. Random House, σελ. 56.

συνεπάγεται τη δημιουργία χώρων για τη διαβούλευση και τη συμμετοχή των πολιτών πέρα από την εκλογική πολιτική»¹³⁶. Διευρύνοντας τις ευκαιρίες για δημόσια συνεισφορά και καλλιεργώντας μια κουλτούρα ενεργού πολιτειότητας, οι κοινωνίες μπορούν να αντιμετωπίσουν τα δημοκρατικά ελλείμματα που συνδέονται με τον νεοφιλελευθερισμό και να διασφαλίσουν ότι οι πολιτικές ευθυγραμμίζονται με τα συμφέροντα και τις ανάγκες των ανθρώπων.

Η κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού στη διαμόρφωση των οικονομικών πολιτικών έχει οδηγήσει σε αυξανόμενη ανισότητα και οικονομική αστάθεια. Για να ξεπεραστούν αυτές οι προκλήσεις, η επανεξέταση των επικρατούντων οικονομικών παραδειγμάτων είναι απαραίτητη. Αυτό περιλαμβάνει την εξέταση εναλλακτικών οικονομικών μοντέλων που δίνουν προτεραιότητα στην κοινωνική ευημερία, την περιβαλλοντική βιωσιμότητα και την κοινή ευημερία. Η οικονομολόγος Mariana Mazzucato υποστηρίζει μια πιο προσανατολισμένη στην αποστολή προσέγγιση, όπου οι κυβερνήσεις διαμορφώνουν και κατευθύνουν ενεργά τις οικονομικές δραστηριότητες προς την επίλυση των κοινωνικών προκλήσεων¹³⁷. Με την αμφισβήτηση της επικρατούσας αγοροκεντρικής ιδεολογίας και τη διερεύνηση εναλλακτικών οικονομικών μοντέλων, οι κοινωνίες μπορούν να ακολουθήσουν πιο ισορροπημένες και βιώσιμες αναπτυξιακές πορείες.

Ο νεοφιλελευθερισμός έχει συνδεθεί στενά με την άνοδο των παγκόσμιων θεσμών που προωθούν το ελεύθερο εμπόριο, την απορρύθμιση και τη χρηματοπιστωτική απελευθέρωση. Ωστόσο, αυτοί οι θεσμοί έχουν αντιμετωπίσει κριτική για τις αντιδημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων και την περιορισμένη λογοδοσία τους. Για να αντιμετωπιστούν αυτές οι ανησυχίες, η μεταρρύθμιση των διεθνών θεσμών είναι ζωτικής σημασίας. Αυτό μπορεί να περιλαμβάνει τον εκδημοκρατισμό των διαδικασιών λήψης αποφάσεων, τη διασφάλιση της εκπροσώπησης διαφόρων ενδιαφερόμενων μερών και την προτεραιότητα στα συμφέροντα περιθωριοποιημένων εθνών και κοινοτήτων. Ο οικονομολόγος Ha-Joon Chang τονίζει την ανάγκη για μια πιο περιεκτική και δημοκρατική διεθνή οικονομική

---

¹³⁶ Fraser, N. (2008). "From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Postsocialist' Age." *New Left Review*, 50.

¹³⁷ Mazzucato, M. (2018). *The Value of Everything: Making and Taking in the Global Economy*. PublicAffairs.

τάξη¹³⁸. Με τη μεταρρύθμιση των παγκόσμιων θεσμών, οι κοινωνίες μπορούν να προωθήσουν ένα πιο δίκαιο και ισότιμο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα.

Ο αντίκτυπος του νεοφιλελευθερισμού στις κοινωνίες έχει δημιουργήσει σημαντικές προκλήσεις, που κυμαίνονται από την αυξανόμενη ανισότητα έως την περιβαλλοντική υποβάθμιση και τα δημοκρατικά ελλείμματα. Ωστόσο, υπάρχουν δυνητικές λύσεις που προσφέρουν εναλλακτικά μονοπάτια προς μια πιο δίκαιη και ισότιμη κοινωνία. Η ενίσχυση της κοινωνικής πρόνοιας, η ενίσχυση των εργασιακών δικαιωμάτων, η προώθηση της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας, η προώθηση της δημοκρατικής συμμετοχής, η επανεξέταση των οικονομικών προτύπων και η μεταρρύθμιση των διεθνών θεσμών είναι μεταξύ των βασικών προσεγγίσεων που μπορούν να αντιμετωπίσουν τις αρνητικές επιπτώσεις του νεοφιλελευθερισμού. Η εφαρμογή αυτών των λύσεων απαιτεί ένα συνδυασμό πολιτικής βούλησης, συλλογικής δράσης και μεταρρυθμίσεων πολιτικής. Με την υιοθέτηση αυτών των εναλλακτικών λύσεων, οι κοινωνίες μπορούν να εργαστούν για την οικοδόμηση ενός πιο περιεκτικού, βιώσιμου και δημοκρατικού μέλλοντος, όπου η ευημερία όλων των ατόμων και του πλανήτη θα έχει προτεραιότητα έναντι των στενών οικονομικών συμφερόντων.

Ενώ η παρούσα εργασία επιχειρήσει να ρίξει φως στην πολύπλοκη σχέση μεταξύ του νεοφιλελεύθερου λόγου και της δημοκρατίας, υπάρχουν αρκετοί δρόμοι για μελλοντική έρευνα που μπορούν να ενισχύσουν περαιτέρω την κατανόηση αυτού του θέματος. Η συγκριτική ανάλυση σε διάφορες χώρες ή περιοχές μπορεί να προσφέρει πληροφορίες σχετικά με τις διαφοροποιήσεις στον αντίκτυπο του νεοφιλελευθερισμού στη δημοκρατία, εξετάζοντας τους παράγοντες που διαμορφώνουν αυτή τη σχέση. Η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο ο νεοφιλελεύθερος λόγος διασταυρώνεται με τις κοινωνικές ταυτότητες, όπως η φυλή, το φύλο και η τάξη, μπορεί να εμβαθύνει στην κατανόηση της δυναμικής της εξουσίας στις νεοφιλελεύθερες κοινωνίες, ιδίως για τις περιθωριοποιημένες κοινότητες. Η διερεύνηση εναλλακτικών μοντέλων και πρακτικών δημοκρατίας που αμφισβητούν τη νεοφιλελεύθερη κυριαρχία μπορεί να συμβάλει σε μετασχηματιστικές δημοκρατικές πρακτικές. Περαιτέρω έρευνα σχετικά με τη σχέση μεταξύ παγκοσμιοποίησης και νεοφιλελευθερισμού μπορεί να εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο οι διαδικασίες παγκοσμιοποίησης διασταυρώνονται με τον νεοφιλελεύθερο λόγο και τις επιπτώσεις τους στη δημοκρατική διακυβέρνηση. Η διερεύνηση του ρόλου

---

¹³⁸ Chang, H-J. (2014). *Economics: The User's Guide*. Pelican Books, σελ. 67.

των μέσων μαζικής ενημέρωσης στη διαμόρφωση και διάδοση του νεοφιλελεύθερου λόγου μπορεί να προσφέρει πληροφορίες για την επιρροή του στην κοινή γνώμη και την πολιτική δέσμευση. Η περιβαλλοντική βιωσιμότητα είναι ένας άλλος σημαντικός τομέας έρευνας, διερευνώντας τον τρόπο με τον οποίο οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές και οι μηχανισμοί της αγοράς διασταυρώνονται με τις περιβαλλοντικές προκλήσεις. Η ανάλυση των μακροχρόνιων επιπτώσεων του νεοφιλελευθερισμού στη δημοκρατία μπορεί να προσφέρει πολύτιμες γνώσεις σχετικά με την επιμονή ή τον μετασχηματισμό της νεοφιλελεύθερης δυναμικής. Η ανάλυση πολιτικής είναι απαραίτητη για την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των εναλλακτικών προσεγγίσεων στην αντιμετώπιση των δημοκρατικών προκλήσεων, με έμφαση στην κοινωνική δικαιοσύνη, τη συμμετοχική δημοκρατία και τη βιωσιμότητα. Συμπερασματικά, οι μελλοντικές ερευνητικές κατευθύνσεις θα πρέπει να περιλαμβάνουν τη συγκριτική ανάλυση, τη διατομεακότητα, τις δημοκρατικές καινοτομίες, την παγκοσμιοποίηση, τα μέσα ενημέρωσης, την περιβαλλοντική βιωσιμότητα, τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις και τις εναλλακτικές πολιτικές. Η διερεύνηση αυτών των δρόμων μπορεί να εμβαθύνει την κατανόηση της σχέσης μεταξύ του νεοφιλελεύθερου λόγου και της δημοκρατίας, ενημερώνοντας στρατηγικές για τη δημιουργία πιο δίκαιων και συμμετοχικών κοινωνιών.

Βιβλιογραφία

- Adorno, T.-Horkheimer, M. (1996), *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, Νήσος.
- Appadurai, A. (1996), *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, University of Minnesota Press.
- Bourdieu, P. (1999), *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, Καρδαμίτσας.
- Bourdieu, P. (2017), *Αντεπίθεση Πυρών*, Πατάκης.
- Bourdieu, P.-Wacquant, L. (1999), *The New Global Vulgate*, The Buffler.
- Brown, W. (2017), *Η καταστροφή του δήμου. Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*, Πατάκης.
- Butler, J. (1990), *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge.
- Chang, H. J. (2002), *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*, Anthem Press.
- Chang, H-J. (2014), *Economics: The User's Guide*. Pelican Books.
- Clein, N. (2010), *Το Δόγμα του Σοκ*, Λιβάνης.
- Crouch, C. (2006), *Μεταδημοκρατία*. Εκκρεμές.
- Dardot, P.-Laval, C. (2022), *Ο Νέος Λόγος του Κόσμου*, Angelus Novus.
- Deleuze, G.- Guattari, F. (2016), *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια, ο Αντί-Οιδίπους*, Πλέθρον.
- Eagleton, T. (1991), *Ideology: An Introduction*.
- Foucault, M. (2008), *The Birth of Biopolitics: Michel Foucault's Lecture at the Collège de France on Neo-Liberal Governmentality*, Palgrave Macmillan.
- Fraser, N. (2008), "From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Postsocialist' Age." *New Left Review*, 50.
- Fraser, N. (2019), *The old is dying and the new cannot be born: From progressive neoliberalism to Trump and beyond*, Verso Books.
- Friedman, M. (1972), *Capitalism and Freedom*, University of Chicago Press.

- Friedman, M. (1985), Η σχέση ανάμεσα στην οικονομική και την Πολιτική Ελευθερία, στο *Η Φιλελεύθερη Ιδεολογία*, Imago.
- Friedman, M. and Friedman, R. (1998), *Two Lucky People, Memoirs*, Chicago University Press.
- Funk, N. (2013), Contra Fraser on feminism and neoliberalism. *Hypatia*, 28(1), 179-196.
- Giroux, H. A. (2018), *Terror of neoliberalism: Authoritarianism and the eclipse of democracy*, Routledge.
- Gramsci, A. (1971), *Selections from the Prison Notebooks*, Lawrence-Wishart.
- Hall, S. (1996), Who Needs 'Identity'? In S. Hall & P. du Gay (Eds.), *Questions of Cultural Identity* (pp. 1-17), Sage.
- Harvey, D. (2005), *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press.
- Harvey, D. (2007), *Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και παρόν*, Καστανιώτης.
- Hayek, F. (1960), *The Constitution of Liberty*, Gateway.
- Hayek, F. (1973) Scientism and the Study of Society, στο *Modes of Individualism and Collectivism*, Heinemann.
- Hayek, F. (2013), *Ο Δρόμος προς τη Δουλεία*, Παπαδόπουλος.
- Held, D. (1999), *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*, Stanford University Press.
- Held, D. (2007), *Μοντέλα Δημοκρατίας*, Πολύτροπον.
- Hooks, B. (1989), *Talking Back: Thinking Feminist, Thinking Black*, South End Press.
- Klein, N. (2014), *This Changes Everything: Capitalism vs. the Climate*, Simon & Schuster.
- Larner, W., Le Heron, R. (2005), Neo-liberalizing Spaces and Subjectivities, *Organization Articles*, Reinventing New Zealand Universities, 12:6.
- Macpherson, C. B. (1986), *Ατομικισμός και Ιδιοκτησία. Η Πολιτική Θεωρία του Πρώιμου Φιλελευθερισμού από τον Hobbes ως τον Locke*.

- Mazzucato, M. (2018), *The Value of Everything: Making and Taking in the Global Economy*. PublicAffairs.
- Mbenjamin, W. (2014), *Θέσεις για την Φιλοσοφία της Ιστορίας, Λέσχη Κατασκόπων 21^{ου} Αιώνα*.
- Mises, L. V. (1984), *Η Οικονομική της Ελευθερίας*, Ελληνική Ευρωεκδοτική.
- Mouffe, C. (2004), *Το Δημοκρατικό Παράδοξο*, Πόλις.
- Olssen, M. (2009), *Liberalism, neoliberalism, social democracy: Thin communitarian perspectives on political philosophy and education*, Routledge.
- Papageorgiou, T.-Koskoletos, S.-Papangelopoulos, A. (2002), *Neoliberalism and Rationality: a Tango for Two*, Critique, 49:3-4.
- Peet, R. (2001), Neoliberalism or democratic development?, *Επιθεώρηση Διεθνούς Πολιτικής Οικονομίας*
- Ranciere, J. T. (2009), *Το Μίσος για τη Δημοκρατία*, Πεδίο.
- Raworth, K. (2017), *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist*. Random House.
- Robinson, J. (1979), *Η Φιλοσοφία της Οικονομίας*, Παπαζήσης.
- Rodrik, D. (2018), "Rescuing Economics from Neoliberalism." Boston Review, September/October.
- Stiglitz, J. E. (2012), *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future.*, W. W. Norton & Company.
- Stiglitz, J. E. (2018), "Globalization and Its Discontents Revisited: Anti-Globalization in the Era of Trump." *Journal of International Business Policy*, 1(1-2).
- Turkle, S. (2011), *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*, Basic Books.
- Wacquant, L. (2021), *Τρία βήματα προς μια ιστορική ανθρωπολογία του πραγματικά υπαρκτού νεοφιλελευθερισμού*, <http://selectedbytraitors.gr/2021/12/15>.
- Άρνου, Π. (2017), *Παγκοσμιοποίηση, Νεοφιλελευθερισμός και Κρίση*, Παπαζήσης.

- Βάκη, Φ. (2021), *Νεοφιλελευθερισμός Δημοκρατία και Δικαιώματα*, Ευρασία.
- Βούλγαρης, Γ. (2003), *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός, Κοινωνικό Κράτος 1973-1990*, Θεμέλιο.
- Βούλγαρης, Γ. (2003), *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός, Κοινωνικό Κράτος 1973-1990*, Θεμέλιο.
- Δοξιάδης, Κ. (2015), *Ο Foucault της Φιλοσοφίας και της Αριστεράς*.
- Δοξιάδης, Κ. (2017), *Ιδεολογία: Έξι Διαλέξεις*, Νήσος.
- Δοξιάδης, Κ. (2021), Η κρίση της γνωσιακής ηγεμονίας. *Εφημερίδα των Συντακτών*.
https://www.efsyn.gr/stiles/aporseis/311281_i-krisi-tis-gnosiakis-igemonias.
- Δοξιάδης, Κ. (2021), *Νεοφιλελευθερισμός και Νεότερη Εξουσία*, Νήσος.
- Δρόσος, Δ. (1994), Η απαξίωση της δημοσιότητας στο νεοφιλελευθερισμό. Στο *Όρια και Σχέσεις Δημοσίου και Ιδιωτικού, Ε' Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 23-26 Νοεμβρίου 1994*.
- Δρόσος, Δ. (1995), *Κοινωνία ή Αγορά;*, Ουτοπία, Διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού (15), 91-101, σελ. 91,
<http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:215>.
- Δρόσος, Δ. (1998), *Αγορά, Πολιτεία και Πολιτική Απόφαση: Τα Όρια του Νεοφιλελεύθερου Αντι-Κρατισμού*, σελ.337, 338,
<https://pasithee.library.upatras.gr/axiologika/article/view/1205/1081>.
- Καράγιωργας, Σ. (1985), Η πολιτική των σοσιαλιστικών κομμάτων της Ευρώπης για τη διαχείριση της οικονομικής κρίσης, 1985. Στο Καράγιωργας Σάκης (1985) *Μελέτες-Άρθρα-Ομιλίες*, τόμος 3. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Μανιάτης, Γ. (1989), *Θεωρητικές και Μεθοδολογικές Προϋποθέσεις της Νεοφιλελεύθερης Αντίληψης για το Κράτος*, (Διδακτορική Διατριβή), Πάντειο πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.
- Πάκος, Θ. (2016), *Το Ιδεολογικό Στοιχείο της Νεοφιλελεύθερης Οικονομικής Θεωρίας*.
https://mirc.ntua.gr/foundation/8th_conference/ergasies/07_PAKOS_THEOFANHS.pdf.

Παπαγεωργίου, Β. (2018), *Η Συμβολική Διάσταση της Νεοφιλελεύθερης Κυριαρχίας στη Σύγχρονη Ελλάδα: Μια Κριτική Ανθρωπολογική Προσέγγιση του Πολιτικού*, Πρακτικά του 6^{ου} Συνεδρίου της ΕΚΕ, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

Πλειός, Γ. (2001), *Ο Λόγος της Εικόνας: Ιδεολογία και πολιτική*, Παπαζήσης.

Πουλαντζάς, Ν. (2001), *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, Θεμέλιο.

Ταστσόγλου, Μ. (2022), *Η Ηγεμονία του Νεοφιλελευθερισμού στον περί Μνημονίων Λόγο*, Παπαζήσης.

Τσουκαλάς, Κ. (1998), *Είδωλα Πολιτισμού*, Θεμέλιο.

Τσουκαλάς, Κ. (2020), *Ο Αόρατος Λεβιάθαν*, Πόλις.

Χαν, Μ. (2015), *Η Κοινωνία της Κόπωσης*, Opera.